

MET TWEE WERELDEN IN JE

LEONI VAN DE WATER

MET TWEE WERELDEN IN JE HOOFD

Over existentiële dilemma's bij jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen

Leoni van de Water

Augustus 2013

Masterscriptie Humanistiek

Universiteit voor Humanistiek

Begeleiders:

Drs. Monique van Dijk-Groeneboer

Dr. Jan Hein Mooren

Meelezer:

Dr. Pien Bos

ontwerp/print/boek: Willem Giezeman

Woord van dank

Op dit moment begeef ik mij in de studeerkamer van mijn ouderlijk huis te Muiden waar ik afgelopen maand mijn laatste sprint trok voor dit afstudeeronderzoek. Het afgelopen jaar was een intense en turbulente periode met het schrijven van mijn scriptie als rode draad. Het is tevens een ontzettend leerzame periode geweest waarin ik erg ben geconfronteerd met mijzelf. De grootste les die ik heb geleerd is een vruchtbare wijze van omgaan met tegenslagen en stress. Ik werd hierin flink op de proef gesteld doordat ik op het laatste moment mijn scriptie voor een groot deel heb moeten herschrijven. Dit, onder hoge tijdsdruk en met een nog hogere langstudeerboete van de DUO (Dienst Uitvoerend Onderwijs) boven mijn hoofd. De situatie forceerde mij om helder te blijven; ik had immers al mijn energie en tijd nodig voor het herschrijven. Deze spanningsvolle situatie dwong mij om rustig te blijven ademen, in kleine stapjes te werken en niet sneller te willen gaan dan haalbaar was. Het ging met vallen en opstaan. Het is een zeer waardevolle les geweest waar ik nog mijn hele leven mee kan oefenen.

Ik ben mijn dank aan velen verschuldigd. Allereerst mijn ouders: lieve papa en mama, Bedankt dat jullie mij de kans hebben gegeven te studeren. Veel dank voor jullie steun en liefde en ook bedankt voor het verblijf van afgelopen periode in 'Hotel van de Water' (incl. sauna, ontbijt, lunch en diner). Dank aan mijn vriend Bas voor je liefde en geduld: ik ben er weer! Bedankt ook vriendinnen voor de gesprekken en mentale steun.

Alle jonge vrouwen die ik voor dit onderzoek mocht interviewen: ontzettend bedankt voor jullie tijd, openheid en vertrouwen. Bedankt ook voor het tonen van een stukje van jullie werkelijkheid.

Ik ben grote dank verschuldigd aan mijn twee scriptiebegeleiders Jan Hein Mooren en Monique van Dijk-Groeneboer. Jan Hein: bedankt voor je hoge betrokkenheid en kritische blik. Monique: bedankt voor je vertrouwen en positiviteit. Dankzij jou hield ik de vaart er in. Ook speciale dank aan meelezer Pien Bos. Jij gaf mij geen roze strik, ik jou wel. Dank ook aan de organisatie en alle medewerkers van de Universiteit Voor Humanistiek. Ik ben er klaar voor mijn opgedane kennis in te zetten en op creatieve en humorvolle wijze bij te dragen aan bewustwordingsprocessen en verbindingen in en tussen mensen en de wereld om ons heen.

Tot slot wil ik Willem Giezeman en Maria Pronk bedanken voor de gesprekken over deze scriptie en meer, vaak in combinatie met appelgebak en een grote toef slagroom of een heerlijk diner.

In het afgelopen jaar heb ik de onschatbare waarde van de mentorrelatie mogen ervaren. Psycholoog Dan P. Macadams (1993) beschrijft het hebben van een mentorrelatie als een van de essentiële aspecten ter bevordering van de identiteits-ontwikkeling in de twintigersfase. In deze periode staan de meesten aan het begin van hun werk/carrière. Begeleiding op dit vlak is van fundamentele waarde. Ik voel mij ontzettend gezegend met zoveel mentoren om mij heen. Ik absorbeer jullie kennis als een reuzenspons met een lintworm.

Leoni van de Water
Muiden, augustus 2013

SAMENVATTING

Dit scriptieonderzoek gaat over existentiële dilemma's van jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen (18-25). Doel van dit onderzoek is een verkennende bijdrage leveren aan kennis over existentiële dilemma's alsook kennis te bieden aan humanistisch geestelijk verzorgers en andere professionals en organisaties die werken met jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen.

Vanuit de gedachte dat deze vrouwen ten gevolge van hun meervoudige culturaliteit te maken hebben met kenmerkende existentiële problematiek is met deze scriptie onderzocht welke dilemma's zij tegenkomen en hoe zij hier mee omgaan. Om antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag is gebruik gemaakt van de kwalitatieve onderzoeksmethode waarbij zowel literatuuronderzoek is gedaan als diepte-interviews zijn afgenomen (N=9). Voor de interviews is gebruik gemaakt van de elicitatietechniek 'brief vanuit de toekomst' (Levensverhalenlab Universiteit Twente). De existentiële dilemma's zijn in kaart gebracht aan de hand van vijf leefdomeinen: geloof, familie, levenspartner, vriendschap en werk. Dit is gedaan met behulp van de existentialistische theorie van Van Deurzen (1997 & 2002).

Uit dit onderzoek blijkt dat het grootste existentiële dilemma de spanning is tussen het streven naar het volgen van de traditie (gestimuleerd door de Marokkaans-Islamitische cultuur) en het streven naar individualisme (gestimuleerd door de Nederlandse cultuur). Alhoewel deze spanning per domein anders uitwerkt concludeert dit onderzoek dat respondenten op creatieve en eigenzinnige wijze omgaan met de hieruit voortvloeiende dilemma's. Hierbij verkiezen zij niet het èèn boven het ander, maar zoeken zij naar manieren waarin aan beide kanten zoveel mogelijk recht wordt gedaan. Zowel bij het ontstaan als bij de oplossing van de meeste dilemma's speelt het geloof een centrale rol.

INHOUDSOPGAVE

Woord van dank	7
Samenvatting	9
Inleiding	13
1. ONDERZOEKSONTWERP	15
1.1. Probleemstelling	15
1.1.1. Doelstelling	15
1.1.2. Vraagstelling	15
1.1.3. Deelvragen	15
1.2. Toelichting	16
1.3. Relevantie onderzoek in termen van zingeving	16
1.4. Leeswijzer	16
2. MEERVOUDIG CULTURELE LEEWERELD	17
2.1. Identiteit & existentiële problematiek	17
2.2. Wereld 1: Marokkaans-Islamitische cultuur	18
2.3. Wereld 2: de Nederlandse cultuur	19
3. THEORETISCH KADER	21
3.1. Vier existentiële dimensies	21
3.1.1. Fysieke dimensie: being with nature	21
3.1.2. Sociale dimensie: being with others	22
3.1.3. Pschische dimensie: being with oneself	22
3.1.4. Spirituele dimensie: being with meaning	22
3.2. Existentialistisch waardenschema	22
3.3. Algemene en doelgroepspecifieke omschrijving van ‘existentieel dilemma’	23
3.4. Een opmerking	24
4. METHODOLOGIE	27
4.1. Kwalitatief onderzoek	27
4.1.1. (Werving van) respondenten	27
4.1.2. Dataverzameling	27
4.2. Data-analyse	29
4.2.1. Betrouwbaarheid en validiteit	30
5. BEVINDINGEN	33
5.1. LEEFDOMEIN GELOOF	33
5.1.1. Existentieel spanningsveld	33
5.1.2. Omgang met existentieel spanningsveld	33

5.1.3.	<i>Autonomie en zelfbeschikking</i>	34
5.1.4.	<i>Identificatie met de Islam</i>	35
5.2.	LEEFDOMEIN FAMILIE	36
5.2.1.	<i>Existentieel spanningsveld</i>	36
5.2.2.	<i>Omgang met existentieel spanningsveld</i>	37
5.2.3.	<i>Hantering van de waarheid</i>	38
5.2.4.	<i>Omgang met gevoelens</i>	39
5.2.5.	<i>Onbegrepen</i>	39
5.2.6.	<i>Gelijke behandeling</i>	40
5.3.	LEEFDOMEIN LEVENSPARTNER	40
5.3.1.	<i>Existentieel spanningsveld</i>	40
5.3.2.	<i>Omgang met existentieel spanningsveld</i>	41
5.3.3.	<i>Het huwelijk: schakelpunt</i>	42
5.3.4.	<i>Het huwelijk: rolverdeling</i>	42
5.3.5.	<i>Het huwelijk: onafhankelijkheid en vrijheid</i>	43
5.4.	LEEFDOMEIN VRIENDSCHAP	43
5.4.1.	<i>Existentieel spanningsveld</i>	43
5.4.2.	<i>Omgang met existentieel spanningsveld</i>	44
5.4.3.	<i>Betrouwbaarheid en vriendschap</i>	45
5.4.4.	<i>Gebrek aan betrouwbaarheid</i>	45
5.4.5.	<i>Vershil vriendschap en 'gewoon gezellig'</i>	46
5.5.	LEEFDOMEIN WERK	46
5.5.1.	<i>Existentieel spanningsveld</i>	46
5.5.2.	<i>Baumeister en werk</i>	47
5.5.3.	<i>Omgang met existentieel spanningsveld</i>	48
5.5.4.	<i>Behoeft om erbij te horen</i>	48
5.5.5.	<i>Gezin vóór werk</i>	49
6.	CONCLUSIES	51
6.1.	Algemeen	51
6.2.	Domein-specifiek	52
A)	<i>Geloof</i>	52
B)	<i>Familie</i>	52
C)	<i>Levenspartner</i>	53
D)	<i>Vriendschap</i>	54
E)	<i>Werk</i>	55
	Discussie	57
	Literatuurlijst	59
	Bijlage 1: Elicitatietechniek	63
	Bijlage 2: Lijst van codes Atlas-Ti	64
	Bijlage 3: Aanvulling existentialistisch schema Van Deurzen	67

Bijlage 4: Strategiëntabel	68
Bijlage 5: Voorbeeld informatiebrief Respondenten	71
Bijlage 6: ‘Brieven vanuit de toekomst’ van alle negen respondenten.....	73

INLEIDING

Dit is een onderzoek naar existentiële dilemma's van jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen. De term 'existentieel dilemma' verwijst naar het gegeven dat migranten in hun bestaan voor fundamentele, op de vormgeving aan hun bestaan betrekking hebbende keuzes komen te staan als gevolg van het feit dat zij in cultureel en religieus opzicht in twee leefwerelden tegelijkertijd leven. De ene leefwereld wordt gekenmerkt door de (traditionele) opvattingen, waarden, zeden en gewoonten van de migranten (de ouders) en hun in het land van herkomst gebleven familie en vrienden. De tweede leefwereld wordt gekenmerkt door de opvattingen, waarden, zeden en gewoonten van het land of de streek waar de eerste generatie migranten zich hebben gevestigd en waar de tweede generatie opgroeit (Mooren, 2013, mondelinge mededeling).

De godsdienstwetenschapster Ketner stelt dat Marokkaans-Nederlandse adolescenten te maken hebben met een complexe culturele bepaling. Zij staan voor de opgave hun identiteit te construeren en hun leven in te richten binnen een meervoudige culturele context (zie ook de Jong, 2012; de Koning, 2008). Ketner maakt hierbij een onderscheid tussen de Nederlandse cultuur aan de ene kant, en de Marokkaans-Islamitische cultuur aan de andere kant (Ketner, 2008). Dit onderzoek volgt het door Ketner gemaakte onderscheid en brengt in kaart voor welke existentiële dilemma's jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen worden geplaatst en hoe zij hier mee omgaan. De dilemma's zijn verder inzichtelijk gemaakt aan de hand van leefdomeinen (Bosma, 1985): geloof, familie, levenspartner, werk en vriendschap. De verwachting is dat de existentiële dilemma's verschillend uitwerken, al naargelang het leefdomein waarop ze zich tonen.

1. ONDERZOEKSONTWERP

1.1. PROBLEEMSTELLING

1.1.1. DOELSTELLING

De doelstelling van dit onderzoek is tweeledig:

1. Een verkennende bijdrage leveren aan kennis over existentiële dilemma's.

De door mij gevonden bestaande onderzoeken naar existentiële problematiek richten zich met name op het belangrijkste existentiële thema 'angst voor de dood' (o.a. van Deurzen, 1997 & 2002; Yalom, 2005) waarbij telkens is gekozen voor een onderzoekspopulatie die zich scherp tot dit *ultimate concern* (Tillich, 1958, 8) verhoudt. We kunnen hier denken aan personen met een levensbedreigende ziekte, terminale patiënten (Lehto, 2012; Henoeh & Danielson, 2009) en personen met een depressie en suïcidale gedachten (Scott & Weems, 2013; Shumaker, 2012). Ook bestaat er enig onderzoek naar spanningen op existentieel niveau in de adolescentiefase waarbij een link wordt gelegd met psychische kwesties en identiteitsproblematiek (Berman & Weems, 2006; Fitzgerald, 2005), evenals onderzoek naar de specifieke uitwerking van existentiële problematiek bij personen met een meervoudige culturele identiteit (Vivero & Jenkins, 1999). Dit laatste onderzoek gaat in op het begrip 'culturele thuisloosheid' (*cultural homelessness*); het risico dat sommige multiculturele individuen lopen als gevolg van cross-culturele spanningen wat maakt dat zij zich nergens echt thuis voelen (ibid).

2. Kennis bieden aan humanistisch geestelijk verzorgers, alsook andere professionals en organisaties die werken met jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Zij kunnen deze kennis inzetten om hun ondersteuning en begeleiding af te stemmen op de behoeften van deze groep.

1.1.2. VRAAGSTELLING

Welke existentiële dilemma's ervaren jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen (18-25) in het nadenken over hun toekomst en hoe gaan zij om met deze dilemma's?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden worden de volgende deelvragen beantwoord:

1.1.3. DEELVRAGEN:

1. Hoe zien de twee leefwerelden van de respondenten eruit?
2. Welke existentiële dilemma's ervaren jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen in hun dagelijks bestaan?

3. Hoe gaan de respondenten om met (eventuele) spanningen en dilemma's?

1.2. TOELICHTING

A) De drie deelvragen hebben rechtstreeks betrekking op elementen van de omschrijving van een 'existentieel dilemma'. Voor een goed begrip van de dilemma's is het nodig dat de beide leefwerelden die de dilemma's veroorzaken helder in beeld komen. De dilemma's zitten onverbreekbaar vast aan de gelijktijdige aanwezigheid van beide leefwerelden.

B) Zoals in de inleiding al werd aangegeven, spelen vijf leefdomeinen een rol bij het in kaart brengen van de existentiële dilemma's. Het leefdomein 'geloof' verwijst naar de betekenis die het Islamitisch geloof heeft voor de respondenten en naar hun omgang daarmee. Het leefdomein 'familie' omvat betekenissen die de respondenten geven aan hun huidige en toekomstige relatie met familieleden. Het leefdomein 'levenspartner' heeft betrekking op de betekenissen die respondenten toekennen aan hun toekomstige levenspartner. Ook komt in dit domein de huidige relatie met jongens en vriendjes aan de orde¹. Het leefdomein 'werk' gaat over de ideeën die de respondenten hebben over hun toekomstige baan. Het leefdomein 'vriendschap' gaat over de betekenissen die de respondenten geven aan vriendschap zowel nu als in hun toekomstbeeld.

1.3. RELEVANTIE ONDERZOEK IN TERMEN VAN ZINGEVING

Gedacht in termen van de twee pijlers van de Universiteit voor Humanistiek 'zingeving' en 'humanisering' sluit dit onderzoek aan bij kennis over zingeving. Zingeving gaat over de manier waarop mensen hun houding tegenover het leven bepalen. Het in kaart brengen van existentiële dilemma's is een manier om zicht te krijgen op de wijze waarop iemands levenshouding doorwerkt in de beleving van en omgang met ervaringen die de zinervaring onder druk zetten of bedreigen. Anderzijds draagt deze scriptie ook bij aan de zingeving van de respondenten. Het onderzoek stimuleert hen tot zelfbewustzijn doordat zij bij zichzelf te rade moesten gaan over wie ze zijn en wat ze in de toekomst willen.

1.4. LEESWIJZER

Hierboven staan de inleiding, probleemstelling en de relevantie van dit onderzoek beschreven. Hoofdstuk twee en drie vormen samen het gedeelte literatuuronderzoek. Hoofdstuk twee is een literatuurstudie ter verkenning van de leefwereld van de respondenten. Hoofdstuk drie is een verheldering van het begrip 'existentieel dilemma' dat centraal staat in dit onderzoek. Hierbij is gebruik gemaakt van een theorie van van Deurzen (1997 & 2002). Dan volgt in de hoofdstukken vier en vijf de weergave van het empirisch onderzoek. Hoofdstuk vier 'methodologie' is een beschrijving en verantwoording van de onderzoeksmethoden. In hoofdstuk vijf worden de bevindingen gepresenteerd. In hoofdstuk zes staan de conclusies waarin antwoord wordt gegeven op de onderzoeksvraag en een koppeling wordt gemaakt met de bestaande literatuur. Ter afsluiting

¹ Dit onderzoek betreft heteroseksuele vrouwen.

volgt een discussie dat bestaat uit een reflectie op de validiteit en betrouwbaarheid van dit onderzoek.

2. MEERVOUDIGE CULTURELE LEEFWERELD

Dit hoofdstuk is een literatuurverkenning naar de meervoudige culturele leefwereld van jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Allereerst volgt een korte algemene beschrijving van de wijze waarop deze jonge vrouwen zich tot het leven in twee werelden verhouden. Speciale aandacht gaat uit naar identiteitsontwikkeling waarbij inzichtelijk wordt gemaakt hoe dat zich verhoudt tot existentiële problematiek (of dilemma's).

2.1. IDENTITEIT & EXISTENTIËLE PROBLEMATIEK

Marokkaans-Nederlandse jongvolwassen vrouwen construeren hun identiteit vanuit hun meervoudige culturele positie. Zij zijn aan het einde van de adolescentiefase. Deze periode is op zichzelf al spanningsvol doordat ze gepaard gaat met innerlijke conflicten die horen bij de groei naar volwassenheid (Erikson, 1968). In de twintigersfase, die Daniel Levinson (1978) typeert als *'Getting into the Adult World'*, staat de jongvolwassene voor drie taken. De twintiger heeft belangrijke keuzes te maken op het gebied van werk, familie en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ook bouwt de twintiger aan een structuur waarin hij invulling kan geven aan het eigen leven. Soms is het nodig oude leefstructuren af te breken om plaats te maken voor nieuwe. Ten derde stelt deze fase hem voor de taak zich te vormen tot een individu (ibid). Behalve nieuw en spannend kan deze fase tevens als beangstigend worden ervaren (Levinson, 1978, zoals geciteerd in Macadams, 1993, 96).

De constructie van een persoonlijke identiteit is daarmee diep verweven met existentiële problematiek.

Uit een onderzoek van theologe Buitelaar naar de leefwereld van hoogopgeleide Marokkaans-Nederlandse vrouwen bleek hun levensverhalen vol met dilemma's, contradicties en ambivalenties zitten die zijn gerelateerd aan veranderende culturele patronen (Buitelaar, 2007, 9). Door het leven in twee werelden, de Marokkaans-Islamitische en de Nederlandse, staan Marokkaans-Nederlandse jongeren voor extra uitdagingen in vergelijking met hun autochtone leeftijdsgenoten (Ketner, 2008, 55). Dit proces kenmerkt zich als een voortdurende zoektocht naar wie ze zijn en hoe zij zich dienen te verhouden tot hun omgeving (de Jong, 2012, 185). De Marokkaans-Nederlandse jongvolwassen vrouwen moeten tussen deze twee culturele sferen manoeuvreren. Tegenstellingen tonen zich onder andere op het niveau van de waarden. Zo hecht men in de Marokkaans-Islamitische cultuur veel waarde aan respect, behulpzaamheid en vergevingsgezindheid (Huiberts, 1999; de Jong, 2012). De Nederlandse cultuur karakteriseert zich juist door waarden als autonomie

en gelijkwaardigheid (Huiberts, 1999; van Dijk-Groeneboer, de Koning, Kregting, & Roekland, 2010).

Personen met een meervoudige culturaliteit blijken over het algemeen goed in staat te laveren tussen de verschillende belangen en verwachtingen (de Jong, 2012; Ketner, 2008; de Koning, 2008; Vivero & Jenkins, 1999). Zij beschikken over een zogenaamde ‘meervoudig culturele competentie’ (Ketner, 2008; LaFromboise, Coleman, Gerton; 1993). Kenmerken van deze competentie zijn creativiteit, flexibiliteit en adaptatievermogen (ibid). Alhoewel de grote meerderheid dit gedrag vertoont zijn er alternatieven om om te gaan met een meervoudige culturaliteit zoals *assimilatie*, *separatie* (Berry, 2003) of fundamentalisme. Welke strategie ook gekozen wordt, het leven in twee werelden plaatst hen onvermijdelijk ook voor spanningen waarbij gevoelens van stress, isolatie en identiteitsverwarring worden ervaren (Nguyen et al., 2013; Vivero & Jenkins, 1999). Deze ambivalentie tussen enerzijds competent zijn en anderzijds het ervaren van spanningen ziet antropoloog de Koning niet als een probleem maar als onderdeel van de identiteitsconstructie van Marokkaans-Nederlandse jongeren (de Koning, 2008). Er ontstaan pas problemen wanneer deze ambivalentie niet langer wordt geaccepteerd door henzelf of door anderen (ibid, 314). Om welke ‘anderen’ dit gaat benoemt de Koning niet. Het ‘probleem van de ambivalentie’ doemt op als de Marokkaans-Nederlandse jongeren verantwoording moeten afleggen of duidelijk moeten maken waar hun loyaliteiten liggen (ibid).

2.2. WERELD 1: MAROKKAANS-ISLAMITISCHE CULTUUR

Kenmerkend voor de Marokkaans-Islamitische cultuur is haar traditionele opvoedingsaanpak waarbij religieuze elementen sturend zijn. Hierbij krijgen Marokkaans-Nederlandse meisjes een rol toegewezen die, in tegenstelling tot Marokkaans-Nederlandse jongens, over het algemeen weinig ruimte laat voor ontplooiing en ontwikkeling tot een zelfstandig individu (Ketner, 2008, 77). Het lijkt logisch om te veronderstellen dat deze sociale verhoudingen aan het veranderen zijn. De Koning (2008) bespeurt een verschuiving van de machtsbalans tussen Marokkaans-Nederlandse jongens en meisjes. Hoewel zij hun ideaal van complementariteit hooghouden, zien zij ook dat de rolverdeling zoals deze bij hun ouders is, geen stand houdt (ibid, 194). Een ander teken dat sociale verhoudingen aan het veranderen zijn, is dat steeds meer Marokkaans-Nederlandse vrouwen studeren (CBS, 2012, 85). Dit vertaalt zich mogelijk door in een verhoogde deelname aan de arbeidsmarkt.

Ook is de Marokkaans-Nederlandse opvoeding minder autoritair dan voorheen waardoor jongeren meer de ruimte krijgen zichzelf te definiëren (de Koning, 2008, 157). Het verlies aan gezag van met name de vader speelt hierbij een rol. Dit komt enerzijds door zijn lage sociaaleconomische positie. Tevens voltrekt zich veel van wat kinderen doen, buiten zijn gezichtsveld (ibid). De Koning zegt bij dit laatste niets over de rol van de moeder. Tevens hebben ouders vaak geen antwoorden op ‘waarom’-vragen van hun kinderen. Door de aanwezigheid van andere bronnen van

kennis zoals de boeken verspreid door salafimoskeeën² en moderne media nemen Marokkaans-Nederlandse jongeren niet alles maar klakkeloos over van hun ouders. De Koning beschrijft voorgaande als een verschuiving in religieus gezag (ibid).

De meeste Marokkaans-Nederlandse adolescenten voelen zich sterk verbonden met hun Moslimidentiteit (Ketner, 2008; de Koning, 2008). Door eigentijdse interpretatie van de Islam zoeken Marokkaans-Nederlandse Moslimjongeren naar antwoorden op hun bestaansvragen (Ketner, 2008; de Koning, 2008). Hun interpretatie komt lang niet altijd overeen met de Islamitische opvattingen van hun ouders (o.a. de Koning, 2008, 300). Volgens de Koning (2008) heeft deze sterke voorkeur voor de Moslimidentiteit te maken met het feit dat er tussen de Nederlandse en Marokkaanse cultuur zoveel tegenstrijdigheden zitten. De Marokkaans-Nederlandse jongeren ervaren echter dat hun Moslimidentiteit dit verschil overstijgt (de Koning, 2008, 313). Dit doen zij door te zoeken naar een ‘zuivere’ Islam waarbij de jongeren de Islam ontdoen van ‘Marokkaanse’ tradities of te zoeken naar morele ijkpunten en religieuze gezagsdragers die hun een niet-Nederlandse religieus repertoire aanbieden. Op deze manier nemen jongeren inhoudelijk afstand van de Nederlandse samenleving en hun ouders maar zonder hun loyaliteiten in gevaar te brengen waardoor zij het idee van het authentieke zelf overeind houden (ibid, 303&313). Ook is de zoektocht naar de ‘zuivere’ Islam op te vatten als poging tot rationalisering en legitimering van emoties zoals woede, verwarring, frustratie en vernedering. Door de vormgeving van een ‘zuivere’ Islam worden deze emoties begrijpelijk, tastbaar, hanteerbaar en gerechtvaardigd (ibid, 317).

2.3. WERELD 2: DE NEDERLANDSE CULTUUR

De hierboven aangehaalde onderzoeken spreken met name over de Nederlandse cultuur in termen van lage identiteitsbinding. Met name hoger opgeleiden en tweede generatie Marokkaanse Nederlanders voelen zich nauwelijks meer thuis in Nederland en zij waarderen Nederland relatief laag (Jaarrapport Integratie, CBS, 2012, 168). Een mogelijke oorzaak hiervan is dat veel Marokkaans-Nederlandse ouders hun kind een sterk wij-zij denken hebben meegegeven dat mede door het integratiedebat en 9/11 is versterkt (de Jong, 2012, 81). Met name Marokkaans-Nederlandse vrouwen hebben het gevoel verantwoording te moeten afleggen aan de Nederlandse samenleving. Dit heeft met name betrekking op het dragen van een hoofddoek en de negatieve beeldvorming in de samenleving van de positie van de vrouw binnen de Islamitische gemeenschap (De Koning, 2008, 195).

De Marokkaans-Nederlandse Hbo-studenten uit het onderzoek van De Jong (2012) proberen zo gewoon mogelijk over te komen en willen niet opvallen op grond van hun etnische of religieuze anders zijn. Zij voelen zich kwetsbaar en onzeker in relatie tot ‘de Nederlanders’ en ze hebben het gevoel nooit als ‘echte Nederlander’ te worden gezien maar altijd enkel als ‘Marokkaanse’ of ‘Moslima’. Zij houden zich op dit vlak bewust onzichtbaar (ibid, 188). Enerzijds omdat zij het idee hebben over weinig machtsmiddelen te beschikken om invloed uit te oefenen op het publieke

² Islamitische stroming die zegt het zuivere geloof uit de begintijd van de profeet Mohammed na te streven. Gevonden op <http://www.cultureelwoordenboek.nl/index.php?lem=8759>

debat en anderzijds omdat zij zich niet herkennen in het beeld wat in dit publieke debat over Moslims wordt geschetst. Hun Marokkaans-Islamitische identiteit wordt daarom vooral in privésfeer vormgegeven en nadrukkelijk niet in het bijzijn van Nederlanders (ibid, 189). De Koning (2008) stelt dat de negatieve aandacht maakt dat Moslimjongeren steeds meer als Moslims gecategoriseerd worden. Ook zien Moslimjongeren steeds meer de verschillen met autochtone Nederlanders en duiden deze in religieuze termen (de Koning, 2008, 308). Beide ontwikkelingen bemoeilijken het identiteitsproces (ibid).

3. THEORETISCH KADER

Om existentiële dilemma's in beeld te kunnen brengen dienen de ruwe data (de responsen van de respondenten) te worden geïnterpreteerd in termen van existentiële waarden en uitgangspunten. Dit onderzoek maakt daarbij gebruik van een indeling die psychotherapeute Van Deurzen (2002) heeft ontwikkeld ten behoeve van existentiële psychotherapie. Hieronder volgt allereerst een beknopte beschrijving van het existentialistische waardenkader aan de hand van de vier existentiële dimensies die Van Deurzen (1997) onderscheidt. De tweede paragraaf geeft een beschrijving van het begrip 'existentieel dilemma' zoals dit in dit onderzoek is gehanteerd. De wijze van interpretatie van het schema van Van Deurzen³ is cultureel sensitief. De consequenties hiervan voor de wijze waarop het schema is gebruikt, staan beschreven in de slotparagraaf van dit hoofdstuk.

3.1. VIER EXISTENTIËLE DIMENSIES

Existentialisten zien de wereld als een structuur van betekenisvolle relaties waarin de mens geworpen is en waaraan hij tegelijkertijd actief deelneemt en vorm geeft. Dit laatste zien existentialisten niet als een statisch gegeven maar als een dynamisch en relationeel patroon (May, 1983). Psychologe Van Deurzen (1997 & 2002) onderscheidt vier dimensies aan de hand waarvan zij de ervaring van ons bestaan ordent. De vier ervaringsdimensies zijn verschillende mogelijkheden hoe een persoon in relatie kan staan tot de wereld. Het onderscheiden van de vier 'werelden' dient uitsluitend om de menselijke ervaring te ordenen. Alle dimensies zijn even belangrijk en op sommige vlakken zijn verbindingen te leggen of overlappen zij elkaar (van Deurzen, 1997, 100).

3.1.1. FYSIEKE DIMENSIE: BEING WITH NATURE

De fysieke dimensie (*Umwelt*) gaat over de ervaring van het fysieke lichaam en zijn relatie met de natuurlijke omgeving. Ieder persoon beleeft de omgeving anders. Eenzelfde ruimte zal totaal verschillende subjectieve werelden representeren, afhankelijk van de specifieke relatie tussen de persoon en de omgeving. Dit heeft te maken met het subjectieve zijn in de wereld. We bestaan in de wereld primair op fysieke wijze door de interactie van onszelf en de materiële omgeving. Daarin speelt ook onze zintuigelijke waarneming en motoriek een rol (Van Deurzen, 1997, 103&104). Het eigen lichaam vormt hierbij het contactpunt met de wereld om ons heen. In de fysieke dimensie zijn we gericht op zelfhandhaving. In de mate waarin men hiertoe niet in staat is,

³Van Deurzen maakte meerdere versies van haar existentialistisch waardenschema. Voor deze scriptie is het schema uit *Existential counselling & psychotherapy in Practice* (2002) aangehouden. Zie bijvoorbeeld Van Deurzen (1998).

treedt afhankelijkheid van anderen op. Betekenis op dit niveau wordt ervaren als we een gevoel van doelmatigheid ervaren (*sense of efficacy*), doordat wat we doen verschil maakt en een concreet resultaat oplevert (ibid, 100).

3.1.2. SOCIALE DIMENSIE: BEING WITH OTHERS

De sociale of publieke dimensie (*Mitwelt*) betreft onze omgang met anderen. De geworpenheid in het bestaan die in de fysieke wereld al aan de orde kwam, is altijd een gezamenlijke geworpenheid waarin het ‘zelf’ interacteert met de wereld vol met andere ‘zelden’. Het hiermee gemoeide contact vindt plaats door samenwerking of controle (ibid, 101&112). Deze dimensie wordt gereguleerd door onze emoties waarbij het ego, het sociale zelf, als contactpunt fungeert tussen het individuele middelpunt (*centre*) en deze wereld vol anderen. Betekenis in deze dimensie wordt gerealiseerd door gezamenlijk te streven naar waarden (101).

3.1.3. PSYCHISCHE DIMENSIE: BEING WITH ONESELF

De psychische dimensie (*Eigenwelt*) betreft de relatie die we hebben met onszelf en intieme anderen. Vanuit ervaringen met de fysieke en sociale dimensie construeren we een innerlijke wereld waarmee wij in contact kunnen treden door onze notie van ‘ik’ of ‘zelf’. Deze constructie vormt zich door gedachten in de breedste zin van het woord: zowel non-verbaal als verbaal in de vorm van beelden, concepten en schema’s. Door ervaringen die wij opdoen in de fysieke en sociale dimensie beginnen we aspecten in ons bestaan te herkennen die maken dat we onszelf zijn en niemand anders (*sense of ‘me’*). De ontwikkeling van dit zelf-gevoel geeft ons stabiliteit, integratie en een versterkt gevoel van individualiteit en identiteit (ibid, 101). Betekenis in deze dimensie wordt gecreëerd door een gevoel van eigenwaarde: weten dat iemand een goed en waardig (*valid*) persoon is.

3.1.4. SPIRITUELE DIMENSIE: BEING WITH MEANING

In de spirituele dimensie (*Überwelt*) worden alle andere ervaringen ondergebracht binnen een overkoepelende betekeniscontext: onze visies op de wereld, onze levensfilosofie en elementen vanuit de ideologie van de samenleving die we overnemen. Deze betekeniscontext is meestal impliciet aanwezig in wat we zeggen, doen, denken en voelen (ibid, 123). Levensbeschouwing en religie (*system of meaning*) behoren tot deze dimensie. Via ons lichaamsbewustzijn (*embodied consciousness*) staan we met ons hele zijn in contact met alle andere dimensies waarover wij beschikken en plaatsen wij onszelf in de context waartoe het behoort (ibid, 101). Van Deurzen ziet het op persoonlijke wijze betekenisgeven aan de wereld vanuit zo’n collectief of individueel waardesysteem als fundamentele bestaansconditie (ibid). Betekenis op dit niveau wordt gevonden door het ontdekken van een zekere zin van het bestaan (*sense of purpose*).

3.2. EXISTENTIALISTISCH WAARDENSHEMA

Van Deurzen (2002) koppelt de vier zojuist genoemde ervaringsdimensies (*Umwelt, Mitwelt, Eigenwelt* en *Überwelt*) aan waarden waar mensen naar streven en plaatste dit in een schema. Zij

onderscheidt drie waardencategorieën: fundamentele waarden, realistische doelen en existentiële condities die realisering van die waarden (*haakje weg*) in de weg staan. Met dit schema tracht Van Deurzen de subjectieve ervaringswereld van de cliënt te ordenen en objectiverende intrapsychische classificaties te vermijden (Van Deurzen, 2002, 78).

De inhoud van de cellen kan vrijelijk worden aangevuld of weggehaald (Van Deurzen & Kenward, 2005, 79), iets wat Mooren in zijn Nederlandse vertaling van het schema heeft gedaan.

Strevingen Dimensies	Fundamentele strevingen	Ultimate concern	Realistisch (concreet) doel
Fysieke wereld <i>(lichaam)</i> <i>(Umwelt)</i>	Gezondheid Kracht Geluk Leven	Ziekte Zwakheid Ellende Dood	Overleven Doeltreffendheid Welstand Veiligheid
Sociale wereld <i>(ego)</i> <i>(Mitwelt)</i>	Succes Macht Verbondenheid Liefde	Mislukking Onmacht Isolement Veroordeling/afwijzing	Erkenning Invloed Verwantschap Respect
Persoonlijke wereld <i>(zelf)</i> <i>(Eigenwelt)</i>	Integriteit Vrijheid Authenticiteit Zekerheid	Desintegratie Versmelting Inauthenticiteit Verwarring	Individualiteit Autonomie Eigenheid Identiteit
Spirituele wereld <i>(ziel)</i> <i>(Ideale Welt)</i>	Waarheid Perfectie Wijsheid Het goede	Onwaarheid Imperfectie Absurditeit Het kwade	Inzicht Deugdzaamheid Betekenis Verantwoordelijkheid

Schema ontleend aan Van Deurzen (2002, 140); vertaling Mooren (2010, 169)

3.3. ALGEMENE EN DOELGROEPSPECIFIEKE OMSCHRIJVING VAN ‘EXISTENTIEEL DILEMMA’

Dit onderzoek richt zich op existentiële dilemma's. Aangezien hiervan geen formele beschrijving te vinden was, is een eigen omschrijving geformuleerd (in overleg met Mooren, voormalig docent aan de UvH).

A: Algemeen: De term ‘existentieel dilemma’ verwijst in dit onderzoek naar het gegeven dat mensen in hun bestaan voor fundamentele, op de vormgeving aan hun bestaan betrekking hebbende, keuzes komen te staan als gevolg van het feit dat zij meerdere, soms tegenstrijdige,

waarden nastrevenswaardig vinden. Het kiezen voor de ene waarde impliceert een mogelijke afbreuk⁴ aan het kunnen nastreven van de hier spanningsvol toe verhoudende andere waarde.

B: Doelgroepspecifiek: De term ‘existentieel dilemma’ verwijst naar het gegeven dat migranten in hun bestaan voor fundamentele, op de vormgeving aan hun bestaan betrekking hebbende keuzes komen te staan als gevolg van het feit dat zij in cultureel en religieus opzicht in twee leefwerelden tegelijkertijd leven. De ene leefwereld wordt gekenmerkt door de (traditionele) opvattingen, waarden, zeden en gewoonten van de migranten (de ouders) en hun in het land van herkomst gebleven familie en vrienden. De tweede leefwereld wordt gekenmerkt door de opvattingen, waarden, zeden en gewoonten van het land of de streek waar de eerste generatie migranten zich hebben gevestigd en waar de tweede generatie opgroeit.

Existentieel dilemma (A) onderscheidt zich van existentieel dilemma (B) doordat eerstgenoemde een algemenere notie van existentiële dilemma’s betreft. Dit soort existentiële dilemma’s (A) ervaart ieder mens in meer of mindere mate gedurende zijn of haar leven. De voorkeur voor en omgang met waarden en de hieruit voortkomende dilemma’s worden beïnvloed door culturele, sociale en persoonlijke processen. Kijkend naar bovenstaand waardenschema van Mooren kunnen dit soort dilemma’s zowel binnen eenzelfde ervaringsdimensie plaatsvinden, zoals het gelijktijdige streven naar macht en verbondenheid, als tussen verschillende dimensies plaatsvinden zoals het (binnen een bepaalde context of situatie) gelijktijdige streven naar perfectie en authenticiteit.

Existentieel dilemma (B) is een subvorm van existentiële dilemma’s (A) doordat dit type dilemma ontstaat als gevolg van conflicterende waardenkaders vanuit twee verschillende culturen waarbij deze culturen tegenovergestelde waarden nastreven. Door voorkeur te hebben voor de ene waarde wijzen zij niet alleen de andere waarde op dat moment af, maar ook de hiermee verbonden loyaliteit aan de desbetreffende andere cultuur.

3.4. EEN OPMERKING

Het existentialistisch schema van Van Deurzen (2002) bleek anders uit te werken voor de Marokkaans-Islamitische cultuur dan voor de Westerse cultuur. Vanuit het idee dat het Marokkaans-Islamitisch waardenkader het primaire waardenkader is van de respondenten, is daarom gekozen om de interviewdata te interpreteren vanuit dit kader in plaats van vanuit het Westerse waardenkader. Ter verduidelijking: existentiële thema’s als vrijheid en autonomie worden in de Nederlandse cultuur voor vrouwen als nastrevenswaardig beschouwd. In de traditionele Marokkaans-Islamitische cultuur ligt de nadruk juist op thema’s als volgzzaamheid, respect en eer. Deze waarden worden vanuit een Westers perspectief al gauw in een negatief daglicht geplaatst.

⁴ Alleen in het geval van tegenstrijdige waarden vindt er bij keuze afbraak plaats. Soms lijken waarden tegenstrijdig, maar zijn ze dit niet omdat op creatieve wijze een win-winsituatie kan worden geconstrueerd. Soms staan waarden naast elkaar.

Gedacht vanuit het primaire Marokkaans-Islamitische waardenkader kunnen de ogenschijnlijk meer Westerse thema's worden opgevat als *ultimate concerns* (kolom 2) die een bedreiging kunnen vormen voor het primaire waardenkader (kolom 1). Een voorbeeld is het streven naar behoud van eer en de bedreiging van authenticiteit die hier tegenover kan staan. Door het stellen van een realistisch doel (kolom 3) proberen de respondenten recht te doen aan de primaire strevingen uit (kolom 1). Sommige strevingen van de Marokkaans-Islamitische cultuur bleken moeilijk om te zetten in realistische doelen.⁵

Overigens zijn niet alle bedreigingen als typisch Westers op te vatten. Bijvoorbeeld het voor dit onderzoek toegevoegde typische Marokkaans-Islamitische streven naar respect en de angst voor afwijzing die hier tegenover staat. Afhankelijk van de wijze waarop een persoon invulling geeft aan het streven naar respect zal hij wel of niet worden afgewezen. Dit existentiële thema' is in zichzelf spanningsvol alhoewel de invulling en waardering ervan per cultuur kan verschillen.

⁵ Zie discussiepunt 4 op pagina 55 voor mogelijke verklaringen hiervoor.

4. METHODOLOGIE

4.1. KWALITATIEF ONDERZOEK

In dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode waarmee is geprobeerd zicht te krijgen op de betekeniswereld van jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Deze kwalitatieve onderzoeksmethode kenmerkt zich door een holistische benadering (Evers, 2007, 6) waarbij men op een open en flexibele manier informatie verzamelt en analyseert (Maso & Smaling, 2004, 9). Het perspectief van de respondenten staat hierbij centraal (Evers, *ibid*). Het doel van dit kwalitatief onderzoek is zo dicht mogelijk bij de gewone sociale en persoonlijke werkelijkheidsbeleving te blijven (Maso & Smaling, 2004, 9).

4.1.1. (WERVING VAN) RESPONDENTEN

Door mijn ervaringen in een stage-/buurthuis in de Schilderswijk in Den Haag kende ik een jonge Marokkaans-Nederlandse vrouw, die door haar buurtgenoten vertrouwd werd. In eerste instantie kwam ik via haar aan namen van andere jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen. Een enkeling kwam via reeds toegelaten respondenten. In alle gevallen ging het om tweede generatie immigranten⁶. Ik initieerde zelf een telefonische kennismaking. Als ze toezegden mee te werken stuurde ik hen informatiemateriaal toe.

Aan dit onderzoek deden negen jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen mee. Ze vallen in de leeftijdscategorie 18-25. De respondenten zijn woonachtig in Den Haag (N=7) en Leiden (N=2), ongehuwd en wonen bij hun ouders. Één informant (Samira) is eerder getrouwd geweest en daarna gescheiden. Acht respondenten volgen op het moment van het onderzoek een opleiding in het middelbaar beroepsonderwijs. Hiervan studeren er vier Sociaal Cultureel Werk (SCW) en vier Sociaal Maatschappelijke Dienstverlening (SMD). Een informant studeert Culturele Maatschappelijke Vorming (CMV) in het hoger beroepsonderwijs. Een informant is afgestudeerd SMD'er en werkt in de zorg.

4.1.2. DATAVERZAMELING

De gegevens voor dit onderzoek werden verkregen door middel van een semigestructureerd interview. De interviews zijn getranscribeerd met het programma Express Scribe. Voorafgaand aan

⁶ Het SPVA (onderzoeksrapport naar 'Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen') (2003) van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) categoriseert *eerste generatie immigranten* als zijnde geboren in het land van herkomst en niet vóór het 6e jaar naar Nederland gekomen. En *tweede generatie immigranten* is geboren in Nederland of vóór het 6e jaar naar Nederland gekomen. Derde generatie immigranten worden door het SCP beschouwd als autochtonen.

dit interview is aan de respondenten gevraagd een ‘brief vanuit de toekomst’ aan zichzelf te schrijven. De verwachting bij het inzetten van deze elicitatietechniek⁷ (Evers, 2007, 61) was, dat respondenten zich op deze wijze konden instellen op het interview, zodat zij inderdaad de informatie zouden geven die ik beoogde te krijgen. Verder diende deze werkwijze om betrokkenheid bij het onderzoek te bevorderen. Informatie uit deze brieven werd ter voorbereiding van het interview gebruikt om tot enkele gerichte vragen voor het semigestructureerde interview te komen. Daartoe werd gekeken in hoeverre de brieven informatie met betrekking tot een of meer van de leefdomeinen bevatten die bij de data-analyse een rol speelden.

Het semigestructureerd interview wordt tot de kwalitatieve interviewvormen gerekend (Evers, 2007, 23). Evers omschrijft vijf doelen van het kwalitatieve interview. Het eerste doel is zoeken naar ‘diepte en detail’. ‘Diepte’ bereik je door te zoeken naar een antwoord dat het oppervlakkige overstijgt. ‘Detail’ bereik je door informatie te vergaren die bijzonderheden aan het licht brengen over elk aspect van een onderdeel. Het tweede doel van kwalitatief interviewen is het zoeken naar ‘nuance’. Dit bereik je door kritisch luisteren en het stellen van vervolgvragen. Het creëren van ‘levendigheid’ is een derde doel. Dit houdt in dat door de juiste formulering iemand de ruimte krijgt om te vertellen of om voorbeelden te geven. Het vierde doel is het genereren van ‘rijkdom aan informatie’. Het is zaak dat het interview veel ideeën en verschillende thema’s bevat. Dit kan de interviewer bewerkstelligen door vervolgvragen te stellen. Het laatste kenmerk en tevens het vijfde doel is dat het zich ‘onderscheidt van andere vormen van informatievergaring’ (Evers, 2007, 25). Deze vijf doelstellingen hebben een rol gespeeld bij de totstandkoming van de opzet van de interviews. Elk interview ving aan met de vraag welke plek het geloof in het leven van de respondent innam en welke plek het geloof naar hun verwachting in de toekomst zou innemen.

De structurering van de diepte-interviews is ontleend aan de *Groningen Identity Development Scale* (GIDS) van psycholoog Bosma (Bosma, 1995). Deze omschreef zes domeinen die van belang bleken om de identiteitsvorming van adolescenten in kaart te brengen: educatie, levensbeschouwing, verkering, ouders, vriendschap en persoonlijke kenmerken (Bosma, 1985, 133). Vanuit het vermoeden, dat de existentiële dilemma’s niet op gelijke wijze zouden doorwerken in alle levensgebieden, heb ik ervoor gekozen Bosma hierin te volgen. Wel heb ik in navolging van Ketner de domeinen aangepast aan de onderzoeksgroep (Ketner, 2008). De aanpassingen die ik heb gedaan zijn de volgende: ik heb de zes leefdomeinen van de GIDS aangepast aan het doel van mijn onderzoek en ben gekomen tot: ‘werk’ in plaats van ‘educatie’; ‘geloof’ in plaats van ‘levensbeschouwing’; ‘levenspartner’ in plaats van ‘verkering’; ‘familie’ in plaats van ‘ouders’; ‘vriendschap’ (gelijk gebleven); en ‘zelfbeeld’ in plaats van ‘persoonlijke kenmerken’.⁸

Logischerwijs heb ik de domeinen ‘educatie’ en ‘verkering’ omgezet in de meer toekomstgerichte benamingen ‘studie’ en ‘werk’. Het leefdomein ‘levensbeschouwing’ heb ik omgezet in het

⁷ Zie bijlage 1 voor een beschrijving van deze elicitatietechniek.

⁸ Zie bijlage 2 voor de complete codelijst zoals verwerkt in data-analyseprogramma Atlas-ti.

leefdomein ‘geloof’. Hoewel dit een smallere formulering is dan ‘levensbeschouwing’ volstaat deze domein-omschrijving, omdat de respondenten allen Moslim zijn. Het leefdomein ‘ouders’ is omgezet naar ‘familie’, omdat ik geïnteresseerd was in bredere familiebanden en de invloed op hun leefwereld en betekenisgeving. Tot slot heb ik het leefdomein ‘persoonlijke kenmerken’ omgezet in het bredere leefdomein ‘zelfbeeld’. Binnen deze voorstructurering was het interview verder open. Over het domein ‘zelfbeeld’ kan niet met voldoende zekerheid uitspraken worden gedaan. Om die reden is dit domein in laatste instantie bij de weergave van bevindingen en conclusies weggelaten.⁹

De interviewtijd en de aandacht voor een brede variatie aan onderwerpen bleek een spanningsveld. Door de interviewtijd van gemiddeld ruim anderhalf uur was ik genoodzaakt mij te beperken. Uiteindelijk zijn in elk interview alle zes de leefdomeinen besproken maar niet in evenredige mate. De voorkeur ging hierbij uit naar het volgen van de input van de informant in plaats van het aanhouden van een strak tijds- en itemschema.

4.2. DATA-ANALYSE

De data-analyse gebeurde in twee fasen als gevolg van het gegeven dat de eerste ronde onvoldoende tegemoet kwam aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Dit hing samen met een tekortkoming in de eerste fase, namelijk dat het concept ‘existentieel dilemma’ onvoldoende was geëxpliciteerd. De data van de eerste ronde zijn wel gebruikt in de tweede ronde.¹⁰

Toelichting: de interviews zijn in eerste instantie verwerkt met behulp van het programma Atlas.ti. Daarbij vond een ordening van het materiaal plaats aan de hand van zes domeinen die als labels werden ingevoerd en aan de hand van drie labels die uit het resterende materiaal tevoorschijn kwamen: ‘spanningen’, ‘gevoelens’ en ‘strategieën’. De zes domeinen en de drie gevonden labels zijn vervolgens op elkaar betrokken bij een weergave per respondent van de interviewdata (6x3 tabel). Het interviewmateriaal werd aldus op een andere wijze geordend dan de eerste ordening met Atlas-Ti.

In de tweede ronde van de analyse was het aldus geordende materiaal de basis voor het interpreteren met behulp van een indeling van existentiële thema’s van Van Deurzen (1997, 2002). Bij de interpretatie¹¹ werd uitgegaan van een omschrijving van existentiële dilemma’s en dienden de existentiële thema’s in eerste instantie als bril waarmee naar het materiaal gekeken werd. Anders gezegd: de door Van Deurzen genoemde thema’s fungeerden als inspiratiebron en toetssteen voor het verstaan van de respondent. Dit leverde een aantal inzichten op over hun existentiële dilemma’s. Tegelijkertijd bleek het schema van Van Deurzen niet helemaal toereikend

⁹ Zie discussiepunt 6 op pagina 56

¹⁰ Zie discussiepunten 1 t/m 4 op pagina 55 voor de mogelijke gevolgen die dit heeft gehad voor de validiteit van dit onderzoek.

¹¹ Zie voor een toelichting paragraaf 3.4. van het hoofdstuk ‘Theoretische kader’, op pagina 22.

om alle dilemma's te beschrijven¹². Dit leidde ertoe dat een aantal aanvullende thema's door mijzelf is benoemd.^{13 14}

4.2.1. BETROUWBAARHEID EN VALIDITEIT

De betrouwbaarheid bij kwalitatief onderzoek wordt bepaald door virtuele herhaalbaarheid¹⁵. Maso en Smaling (2004) maken onderscheid tussen interne en externe betrouwbaarheid. Interne betrouwbaarheid kenmerkt zich door intersubjectieve overeenstemming binnen een onderzoeksgroep. Ik werk niet in teamverband maar ik heb veelvuldig gesprekken gevoerd met mijn scriptiebegeleiders, vrienden en medestudenten over de voortgang en inhoud van dit onderzoek. Er zijn memo's beschikbaar. Externe betrouwbaarheid heeft te maken met intersubjectieve navolgbaarheid (ibid). Dit wil zeggen dat het onderzoek virtueel herhaalbaar is voor mensen buiten de onderzoeksgroep. Door methodologische verantwoording, systematisch gebruik van Atlas.ti, en het bewaren van documentatie, rapportage en memo's tracht ik deze navolgbaarheid te waarborgen.

Maso en Smaling maken ook onderscheid tussen interne en externe validiteit. Interne validiteit is validiteit binnen een onderzoeksproject en heeft te maken met de onderbouwing van de argumenten en redeneringen die tot de onderzoeksconclusies hebben geleid (ibid, 71). Om de interne validiteit te verhogen schreef ik na ieder interview een reflectie waarin ik zowel keek naar mijn eigen rol als interviewer als naar de inhoud van het gesprek. In sommige gevallen moest ik de betekenis van de informatie van de respondent herzien als gevolg van deze reflectie. Verder heb ik tussentijds theoretische en methodologische memo's geschreven. Om selectieve waarneming te corrigeren en een breder zicht te krijgen op de doelgroep heb ik gesprekken gevoerd met enkele deskundigen. In die gesprekken heb ik hen data voorgelegd met een verzoek om commentaar. Dit commentaar heb ik verwerkt in mijn bevindingen. Ik heb gesproken met Willem Giezeman, mede-oprichter Stagehuis Schilderswijk te Den Haag en Sabah Errabanie, oud penningmeester Marokkaans buurthuis in de Schilderswijk te Den Haag'. Het verslag van en de reflecties op deze gesprekken zijn als memo's opgeslagen in Atlas.ti.

De externe validiteit gaat over de generaliseerbaarheid van onderzoeksconclusies naar andere personen, fenomenen, situaties en tijdstippen dan die van het onderzoek (Maso & Smaling, 2008, 73). Het gaat er om systematische vertekeningen te vermijden van niet onderzochte fenomenen waarover de onderzoeker wel uitspraken heeft gedaan. (ibid). Dit onderzoek gaat over 'existentiële thema'. Dit begrip houdt mede in dat het gaat om door veel mensen gedeelde ervaringen. Deze thema's gelden daarom niet alleen maar voor deze specifieke groep. Het was bovendien van het

¹² Ibid.

¹³ Dit is geheel in overeenstemming met de opvatting van Van Deurzen die zegt dat het schema naar eigen inzichten aangepast en aangevuld kan worden (van Deurzen & Kenward, 2005, 79).

¹⁴ Zie bijlage 3 voor een aanvulling van de existentiële thema's zoals opgesteld door Van Deurzen (2002).

¹⁵ "Virtuele herhaalbaarheid betekent dat een onderzoek en onderdelen ervan in principe precies zo zouden kunnen worden herhaald, en dus in principe in dezelfde situatie door andere onderzoekers opnieuw zouden kunnen worden uitgevoerd met dezelfde methoden en technieken als de werkelijkheid zelf niet veranderd was" (Maso & Smaling, 2004, 68).

begin af aan ten behoeve van het humanistisch geestelijk werk de bedoeling via deze groep respondenten kennis te vergaren over tweede generatie Marokkaans-Nederlands vrouwen. Dus is externe validiteit een belangrijk thema.

Smaling (2009) beschrijft verschillende vormen van generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek. Alhoewel generaliseerbaarheid volgens hem geen algemene eis is voor de kwaliteit van een onderzoek, is het toch van belang te weten hoe het daarmee gesteld is vanwege de praktische relevantie van de onderzoeksgegevens voor de praktijk van het humanistisch geestelijk werk. In feite is in dit onderzoek bij het tweede deel (interpretatie met behulp van Van Deurzen) sprake van negen N=1-onderzoeken. Daarmee is een zwakke plek in dit onderzoek aangegeven die door de termijnstelling niet meer te versterken was. Wat had kunnen gebeuren was de casussen met elkaar vergelijken zodat analogie-redeneringen zichtbaar werden. Deze redeneringen worden door Smaling van belang geacht voor de wetenschappelijkheid van het onderzoek (ibid, 7).

5. BEVINDINGEN

In dit hoofdstuk staan per domein de bevindingen van de interviewdata beschreven in de volgorde geloof, familie, levenspartner, vriendschap, werk en zelfbeeld.

5.1. LEEFDOMEIN GELOOF

5.1.1. EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Voor de respondenten (9 uit 9) van dit onderzoek staat hun Islamitische geloof op de eerste plaats. De Islam vormt een leidraad in hun bestaan en beïnvloedt alle andere leefdomeinen. Alledaagse situaties confronteren hen met de ge- en verboden van de Koran. De voornaamste regels die de respondenten bezig houden zijn: vijf keer per dag bidden, het dragen van een hoofddoek, het dragen van bedekkende kleding, niet uitgaan, niet drinken, niet roken en geen intiem contact met jongens. Het geloof geeft de meeste respondenten een gevoel van rust en het merendeel van de respondenten geeft aan zich gesteund te voelen door God. De sterke identificatie met de Islam geeft hen tevens een gevoel van identiteit (zie ook de Koning, 2008; Ketner, 2008). Zij voelen zich ‘thuis’ in de Islam en beschouwen deze als waar, goed en perfect.

Dat het geloof zo’n essentiële plek inneemt betekent niet dat zij alleen maar bezig zijn met de Islam en zich strikt aan alle regels houden. Dat het lastig kan zijn om aan de regels en plichten te voldoen is herkenbaar voor vrijwel alle respondenten. Hier komen de existentiële dilemma’s in beeld die zo kenmerkend zijn voor hun meervoudige culturele positie. De respondenten geven aan te willen gehoorzamen aan de religieuze regels en tegelijkertijd streven zij naar autonomie. Dit laatstgenoemde existentiële thema wordt in meerdere mate door de Nederlandse cultuur gestimuleerd dan door de Marokkaans-Islamitische cultuur. Dit overkoepelende existentiële spanningsveld plaatst de respondenten voor verschillende dilemma’s verspreid over hun gehele bestaansdomein.

5.1.2. OMGANG EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

De respondenten zoeken naar manieren om uit spanningsvolle dilemma’s te komen zonder dat zij hun loyaliteit aan de Marokkaans-Islamitische cultuur opgeven. Dit wordt onder andere ervaren met bidden. Ondanks de behoefte om de gebedsplicht op te volgen nemen alledaagse beslommingen vaak de aandacht weg van geloofspraktijken. In sommige gevallen is het praktisch niet mogelijk om te bidden, bijvoorbeeld op school. In andere gevallen hebben de

respondenten er soms geen zin in. Vooral het loslaten van waar ze mee bezig zijn om vervolgens de rituele wassing en het gebed uit te voeren, voelt soms als een opgave. Salma: *“Ik heb altijd zo'n schuldgevoel. Af en toe heb ik ook dagen dat ik niet bid. Daar ben ik eerlijk over. Dan voel ik me echt: ‘Oohhh, ik heb niet gebeden.’ Dan voel ik me, ja ik weet niet, dat is voor mij een raar gevoel. [...] Een dag niet gebeden is een dag niet geleefd, zó. Bijvoorbeeld, je doet altijd een wassing voordat je moet bidden. In de ochtend voor school ben ik zo haastig bezig dat ik gewoon vergeet om te bidden en dan loop ik naar de trein en dan denk ik: ooowh!? Ik heb niet gebeden. Ik vind het gewoon jammer dat ik het af en toe vergeet. En dan voel ik me gewoon schuldig. En soms zelfs een beetje pijn. Haha.”*¹⁶ Het vergeten of niet kunnen of willen bidden maakt dat respondenten zich schuldig voelen tegenover zichzelf en God, maar ook tegenover hun ouders of de leden van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Alle respondenten willen graag het Marokkaans-Islamitische ideaalbeeld van de goedgelovige en volgzame vrouw naleven. Zij tonen hiermee niet alleen hun loyaliteit aan God maar ook aan de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap en met name hun ouders. Sociale controle op naleving van regels maakt de druk om te voldoen zwaarder en is tevens verbonden met existentiële thema's als eergevoel en sociale acceptatie.

Slechte naleving van de Islamitische leefregels heeft straf in het hiernamaals tot gevolg, zo klinkt uit de interviews. Dit is ook een belangrijke reden voor Fatima geweest om haar hoofddoek te gaan dragen. Ze werd op een bepaald moment in haar directe omgeving geconfronteerd met de dood *“[...] Toen dacht ik van de dood zit zo dichtbij dat ik gewoon even wakker moet worden. Dat ik nu even die stappen moet gaan nemen om even te focussen op de Islam. [...] Als je dood gaat dan ben je te laat.”* Ondanks dat de respondenten zeggen zich zoveel mogelijk aan de regels te willen houden benadrukken zij ook dat fouten maken menselijk is en dat het vooral gaat om de juiste intentie.

5.1.3. AUTONOMIE EN ZELFBESCHIKKING

Respondenten slagen erin hun existentiële streven naar religieuze (en sociale) volgzzaamheid te combineren met hun streven naar autonomie. Zo zegt Laila, die op dit moment geen hoofddoek draagt, over de keuze voor een hoofddoek: *“Je uiterlijk verandert maar alles blijft verder hetzelfde [...] Ja uitgaan kan niet meer, je kan niet meer in je bikini, je kan wel naar het strand maar niet meer in je bikini, je kan wel zwemmen maar daar waar alleen vrouwen zijn. Het is niet dat er bepaalde vrijheid van je wordt afgenomen. Want dat is het niet. Het is dat je bepaalde dingen niet meer kan doen. Omdat je die hoofddoek draagt. Je kan niet meer in bikini gaan liggen, je kan wel met je hoofddoek gaan liggen op het strand, ik denk dat dat niet lekker is... te warm haha [...] Als ik dat nu niet meer kon dan was het mijn keus, dan heb ik een keuze gemaakt, dan heb ik dat dus achter mij gelaten, dan zou het niet veel met mij doen, dan zou ik dat accepteren. Omdat ik dat zelf wil. Omdat ik uiteindelijk heb gekozen voor iets. Dus ik denk niet dat het veel met mij zal doen.”* Laila labelt de bijkomstige beperkingen van de bewegingsvrijheid die de hoofddoek-plicht tot gevolg heeft, niet in termen van onvrijheid maar als persoonlijke keuze. Het opvolgen van de

¹⁶ Voor de leesbaarheid van de citaten zijn, indien noodzakelijk, grammaticale aanpassingen gedaan.

Islamitische regels zien de respondenten als eigen keuze waar je klaar voor moet zijn. Zowel de respondenten die een hoofddoek dragen als de respondenten die geen hoofddoek dragen zeggen dat ‘er klaar voor zijn’ te maken heeft met er aan toe zijn om de schoonheid te verbergen en er aan toe zijn echt serieus bezig te gaan met de Islam.

Een aantal respondenten zonder hoofddoek vindt dat als je kiest voor een hoofddoek, je ook aan de andere Islamitische regels moet voldoen. Deze respondenten associëren de hoofddoek met volgzzaam en serieus gedrag. De hoofddoek maken zij hierdoor tot het symbool van Islamitische perfectie. Aan dit ideaalbeeld willen zij voldoen op het moment dat zij hier klaar voor zijn. Als respondenten in hun omgeving hoofddoekdragende vrouwelijke leeftijdsgenoten zien die zich naar hun idee niet aan de Islamitische regelgeving houden, dan wringt dat met hun ideaalbeeld van de hoofddoekdrager. De instandhouding van dit ideaalbeeld maakt de keuze voor het dragen van een hoofddoek meer beladen want je moet perfect zijn of in ieder geval het streven naar perfectie serieus nemen. Behalve dat het de stap moeilijker maakt is het een manier waarmee respondenten kunnen rechtvaardigen dat zij hier nu nog niet aan toe zijn. Dit vergroot hun bewegingsvrijheid op dit moment. Een andere manier om de keuze om geen hoofddoek te dragen te rechtvaardigen is de overtuiging dat het dragen van een hoofddoek iemand niet per definitie een goede Moslim maakt.

De respondenten geven aan zich in de toekomst meer te gaan verdiepen in de Islam. Ten eerste verstaan de respondenten hieronder het op zoek gaan naar informatie over de Islam om daarmee hun kennis over het geloof te vergroten. Ten tweede bedoelen ze ook de tijd die zij besteden of willen besteden aan het praktiseren van hun geloof en het (beter) naleven van de Islamitische gedragsregels. In hun toekomstbeelden beschrijven respondenten zichzelf als ‘tot rust gekomen zijnde’, ‘zich gezegend voelen’ en ‘trots’ als zij spreken over hun geloof. Hiermee lijken zij een manier te hebben gevonden om zichzelf nog wat meer beslissings- en bewegingsvrijheid te geven voordat zij zich in de toekomst meer serieus zullen toewijden aan de Islam¹⁷. Het huwelijk is voor respondenten een schakelmoment¹⁸.

5.1.4. IDENTIFICATIE MET DE ISLAM

Het geloof speelt in meer of mindere mate voortdurend mee in de gedachten en het keuzeproces van de respondenten. Doe ik het wel goed? Wat mag ik wel en wat mag ik niet? En wat doe ik hier vervolgens mee? De Islam biedt richtlijnen voor de antwoorden op bovengenoemde vragen. Hierbij interpreteren de respondenten de Islam in een aantal opzichten anders, meer eigentijds, dan hun ouders (zie ook de Koning, 2008).

Psycholoog Baumeister zegt dat sociale veranderingen zorgen voor nieuwe interpretaties van religieuze doctrines (Baumeister, 1991, 205). Volgens hem is het Westerse streven naar individualiteit (selfhood) een grote bedreiging voor langetermijndogma's van religies waaronder ook de Islam (ibid, 220): “*When social behavior is seriously incompatible with religious values,*

¹⁷ Voor alle in de interviews genoemde strategieën zie bijlage 4.

¹⁸ Zie paragraaf 5.3.3. t/m 5.3.5. van het hoofdstuk ‘leefdomein levenspartner’, op pagina 40/41.

the doctrinal basis for these values is likely to change. The modern emphasis on selfhood as a values base has posed a fundamental challenge to long-standing religious attitudes. For many individuals selfhood is a stronger value than religiosity" (ibid). Het is de vraag of respondenten uit dit onderzoek individualiteit als sterkere waarde ervaren dan religiositeit. Wel laten de resultaten van dit onderzoek zien dat respondenten beide waarden belangrijk vinden en deze op creatieve wijze met elkaar weten te verbinden. Respondenten vinden in de Islam aansluiting op hun persoonlijke waarden en eigenen religie daarmee als het ware persoonlijk toe. Voorbeelden van waarden die zij terugvinden in de Islam zijn: rechtvaardigheid, vrijheid, vriendelijkheid, behulpzaamheid, respect en geduld.

Deze enigszins abstracte waarden worden concreet doordat ze verbonden worden met concrete levensvragen en persoonlijke dilemma's. Zo kan de waarde 'rechtvaardigheid' van doen hebben met het verlangen naar een gelijkwaardige behandeling van man en vrouw of de behoefte aan acceptatie en erkenning vanuit de Nederlandse maatschappij. De waarde 'vrijheid' kan zich bijvoorbeeld uiten in het verlangen om te studeren en zo een zekere zelfstandigheid en onafhankelijkheid te genereren. De waarde 'vriendelijkheid' sluit aan bij de behoefte zorgzaam en behulpzaam te zijn voor anderen.

Door het lezen van Islamitische teksten en het doen van een gebed voelen sommige respondenten zich 'gezien' en begrepen door God. Zo vertelt Bouchra dat ze het gevoel had nergens bij te horen totdat ze zich ging verdiepen in de Islam: *"En in dat boek [een feministische interpretatie van de Koran] stond de waarde van een vrouw beschreven. Ik heb altijd gedacht dat ik minderwaardig was omdat ik van huis uit nooit heb meegekregen dat ik wat [waard] was."* Het voorbeeld van Bouchra laat zien dat de Islam de respondenten een gevoel van eigenwaarde en erkenning kan geven die respondenten niet altijd in hun sociale omgeving vinden. In beide leefwerelden is het in sommige situaties niet mogelijk volledig zichzelf te zijn.

Sommige respondenten hebben het gevoel dat zij met kennis over de Islam meer gegronde uitspraken kunnen doen op het moment dat zij hun mening of gevoelens willen uiten. De Islam verkondigt de waarheid en kennis hierover geeft hen het idee dat zij zich meer legitiem kunnen uitspreken. Bijvoorbeeld in een conflict met ouders waarin zij willen opkomen voor zichzelf of uiting willen geven aan waar zij voor staan. Kennis over het geloof kan zorgen dat respondenten zich vrijer en zelfverzekerder voelen. Door zelf op zoek te gaan naar de *juiste* Islam staan sommige van de respondenten gevoelsmatig niet alleen steviger ten opzichte van ouders maar bijvoorbeeld ook tegenover vriendinnen, Islamitische leeftijdsgenoten en hun toekomstige echtgenoot. Het geloof draagt hierdoor bij aan de vrijheidservaring van respondenten om zichzelf uit te spreken. Hierdoor tonen zij integriteit en loyaliteit naar hun ouders en maken ze ruimte voor hun persoonlijke perspectief en gevoelens.

5.2. LEEFDOMEIN FAMILIE

5.2.1. EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

De familie is het domein waar identiteitsontwikkeling begint en waar de opvoeding vorm krijgt. Het is ook het domein van de primaire sociale relaties. In algemene zin kan gezegd worden dat kinderen worden opgevoed in de geest van deze sociale relaties, waarbij ze normaliter de daar geldende waarden en normen en de rolopvattingen overnemen. De respondenten in dit onderzoek vormen hierop geen uitzondering. Specifiek is hier wel, dat ze worden opgevoed aan de hand van traditionele Marokkaans-Islamitische waarden en dat het geloof daarbij een centrale rol speelt. *“Alles wat ouders hun kinderen meegeven kan teruggelinkt worden naar de Islam”* zegt Jamila. Ouders geven richting en stellen grenzen aan de hand van religieuze overtuigingen. De aandacht gaat in het bijzonder uit naar het naleven van de Islamitische gedragsregels zoals het dragen van een hoofddoek, bidden, het dragen van bedekkende kleding en het bewaren van de maagdelijkheid. Wie zich aan deze religieuze regels houdt dwingt binnen de Marokkaans-Islamitische gemeenschap respect af.

De respondenten voelen zich zonder uitzondering sterk verbonden met hun familie. De kracht van de familiebanden toont zich in de fenomenen familie-eer en de zorg voor elkaar. Het niet naleven van de regels brengt de familie-eer in gevaar. Om de familie-eer te beschermen houden ouders het gedrag van de respondenten in meer of mindere mate in de gaten. Persoonlijke verlangens en wensen (authenticiteit) zijn ondergeschikt aan het groepsbelang indien deze de familie-eer in gevaar brengen. In Moslimculturen is de oudste man het hoofd van de familie. Binnen een gezin is dat de vader. In gevallen dat de vader op leeftijd is of fysiek zwak, neemt de oudste zoon de beslissende taken van zijn vader over zonder hiermee zijn gezag te ondermijnen (Lewis, 2003, 40). Uit de verhalen in dit onderzoek bleek de broer ook een belangrijke rol te hebben in het controleren van het gedrag van de respondenten. De verbondenheid die de respondenten voelen met hun familie is bijna even sterk als de controle die wordt uitgeoefend op hun bestaan. Deze verbondenheid en controle vormen samen de basis van waaruit zij zich leren verhouden tot autonomie en de begrenzing daarvan. Dit voortdurende spanningsveld speelt in alle andere thema's die in het leefdomein familie voorkomen een rol.

5.2.2. OMGANG EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Het genoemde controlegedrag van ouders en/of broers is een belangrijke oorzaak van spanningen die door de respondenten worden ervaren in het familiedomein. Het beperkt in wisselende mate de bewegingsvrijheid van de respondenten. De wijze waarop respondenten hiermee omgaan varieert van zwijgen en gehoorzamen aan de ouders en broer(s) tot verzwijgen en omzeilen van de regels en restricties. De mate waarin respondenten zich door de controle binnen het gezin beperkt voelen beïnvloedt hun vrijheidsbeleving.

De respondenten beschrijven hun opvoeding in termen van vrijheid wanneer hun behoeften en waardenkaders zodanig overeenstemmen met die van hun ouders dat zij over het algemeen berusting en acceptatie ervaren in de restricties die zij krijgen opgelegd. Samira die op een schoolfeest niet wil dansen, zegt hierover het volgende: “[...] *Mijn zusje zei; ‘nou, ik ga dansen.’ En ik zei; ‘nou dacht het niet! Je blijft gewoon bij mij staan, we gaan gewoon kijken.’ Maar ja, ze was zo erg tegendraads; ‘ik ga toch lekker dansen.’ Haha, ik ben altijd zo'n type geweest dat alles laat waar ik eventueel negatieve aandacht of wat dan ook voor zou krijgen. Omdat ik niet op die manier gezien wil worden.*” Deze uitspraak van Samira laat zien dat respondenten in bepaalde situaties zich niet alleen aan de regels houden, maar dit ook aan de buitenwereld nadrukkelijk willen laten zien om praatjes te voorkomen.

Gevoelens van onvrijheid ervaren (soms dezelfde) respondenten op het moment dat zij hun Marokkaans-Islamitische waardenkader niet kunnen rijmen met hiermee conflicterende behoeftes. De respondenten hebben creatieve manieren om bewegingsvrijheid te creëren zonder de gedragsnormen van de Marokkaans-Islamitische cultuur openlijk te ondermijnen en zonder op directe wijze tegen het ouderlijk gezag in te gaan. Nadia: “*Mijn broer had me een keer verraden bij mijn vader dat ik contact had met een jongen [lacht]. Ja, toen deed ik of ik dom was. Mijn vader zegt; ‘nee joh lieve dochter dat moet je niet doen. Dat is voor slechte meisjes. Weet je wel, je gaat jezelf verpesten.’ Toen dacht ik van; okee weetje [lachend] hij denkt dat het de eerste keer is dus ik zeg maar beter niks, dus ik heel dom spelen.*” Deze uitspraak laat zien dat het vertellen van de waarheid bij de respondenten ondergeschikt is aan het in stand houden van de trots en eer van de familie.

Daarnaast verzwijgen de respondenten dingen omdat zij zich schamen voor hun ‘ongehoorzame’ gedrag, ook al kozen zij hier wel bewust voor. Zo zegt Laila: “*Mijn ouders weten dan niet dan ik uitga. En als ik dan ga, geef dat wel een bepaald schuldgevoel. Omdat je toch tegen ze liegt. En ook qua geloof omdat het eigenlijk niet hoort, maar het eigenlijk wel doet. En daar krijg je wel schuldgevoelens door.* Interviewer: “*En hoe gaat dat schuldgevoel weg bij jou?*” Laila: “*Eh ik denk door niet meer te gaan.*” Interviewer: “*maar toch ga je?*” Laila: “*Ja eigenlijk meer omdat het gezellig is gewoon met zijn allen effe weg. Ik denk dat ik het daarom doe. Gewoon leuk een keer in de zoveel tijd.*” Dit voorbeeld laat zien dat respondenten met schuldgevoelens te maken hebben op het moment dat zij iets doen wat vanuit de Marokkaans-Islamitische cultuur wordt afgekeurd.

5.2.3. HANTERING VAN DE WAARHEID

De voorbeelden hierboven beschreven laten zien dat de respondenten in hun omgang met existentiële dilemma's uitgaan van een flexibel waarheidsbegrip. Dat waarheid in de Islamitische cultuur anders wordt opgevat dan in de Nederlandse cultuur toont de Britse linguïst Lewis in zijn boek *The cultural imperative: Global trends in the 21st century* (2003). Lewis presenteert een onderscheid aan de hand waarvan hij inzichtelijk maakt hoe cross-culturele verschillen kunnen leiden tot misvattingen en onbegrip. Lewis is gericht op cultuurverschillen binnen het

bedrijfsleven. Hij onderscheidt drie cultuurtypen met ieder een eigen soort logica en denkwijze: multi-actieve, lineair-actieve en reactieve culturen. Zij verschillen onderling van elkaar door hun kernwaarden, communicatiestijl en concepten van tijd en ruimte. Het veronachtzamen van dit onderscheid leidt tot verkeerde interpretaties van wat anderen nastreven.

Alle drie de cultuurtypen hanteren een andere waarheidsopvatting (Lewis, 2003, 131). Deze verschillende opvattingen maken dat men in elke cultuur op totaal andere wijze het leven organiseert. Het beïnvloedt onder andere sociaal gedrag, beslissingsprocessen, de ethische standaard en hoe men communiceert en onderhandelt. In een multi-actieve cultuur is de waarheid onderhandelbaar en heeft het als doel om de best mogelijke uitkomst te creëren gegeven een situatie (ibid). Er wordt gebruikt gemaakt van een ‘dubbele waarheid’. De eerste dient om onmiddellijke behoeftes te vervullen en de ander betreft algemene waarheidsopvattingen die meer filosofische van aard zijn en gelden voor de lange termijn. In de lineair-actieve cultuur wordt de waarheid benaderd vanuit een wetenschappelijk perspectief gebaseerd op logica en rede (Lewis, 2003, 131). Een reactieve cultuur, ten slotte, kenmerkt zich door de waarheid te zien als tijd- en situatie gebonden. De waarheid is ondergeschikt aan diplomatie. Het in stand houden van een harmonieuze relatie is belangrijker dan het vertellen van de waarheid (ibid).

5.2.4. OMGANG GEVOELENS

Een ander aspect dat spanningen veroorzaakt zijn taboes die ook in de Marokkaans-Islamitische cultuur een rol spelen. Respondenten zijn selectief in wat ze wel en niet delen met hun familieleden. Hierbij vertrouwen zij eerder hun nichten en zusjes met persoonlijke informatie dan ouders en broer(s). De respondenten proberen met het verzwijgen van informatie rekening te houden met de wensen en verwachtingen van hun ouders en tevens te voorkomen dat zij boos of ongerust worden. Tegelijkertijd behouden de respondenten hierdoor een bepaalde mate van vrijheid. Doordat ze weinig voorgeleefd krijgen hoe met gevoelens om te gaan, leren zij hier ook niet over te praten. Sabrina: *“Bij ons is gevoel geen gevoel. Bij ons is het niet zo van: ik voel mij vandaag verdrietig of ik voel me vandaag niet zo lekker in mijn vel dus ik ga vandaag rustig aan doen of ik gewoon even geen zin. Bij ons was het gaat goed met je. [...] Maar als het niet goed gaat: nee het gaat goed, het gaat goed. Continu het woordje ‘het gaat goed zeggen’. Terwijl het helemaal niet goed met je gaat.”* Hoewel bij de meeste respondenten thuis weinig aandacht is voor hun emotionele leefwereld, laat Samira een ander geluid horen. Zij geeft aan dat er bij haar thuis wel over gevoelens kan worden gesproken. Samira is hiermee de spreekwoordelijke uitzondering die de regel bevestigt.

5.2.5. ONBEGREPEN

Een belangrijk punt in wat de respondenten beschrijven is dat zij in twee werelden leven. Bouchra: *“Je bent zogenaamd vrij want je bent in het land waar je alles mag doen en alles mag zeggen. Maar aan de andere kant mag je eigenlijk helemaal niks zeggen want als je op je werk komt en je zegt bepaalde dingen over de islam wat wel en wat niet kan dan word je als gek voorge eh*

aangezien. Thuis zeg je bepaalde dingen die modern zijn, die buiten het huis worden uitgevoerd, dan word je weer raar gezien. Dus eigenlijk loop je met twee werelden in je hoofd en in allebei voel je je niet thuis. En dat heb ik jarenlang gehad.” Deze uitspraak is een voorbeeld van hoe het leven in twee werelden maakt dat sommige respondenten zich op bepaalde vlakken door hun ouders onbegrepen voelen. Een aantal respondenten geeft aan thuis te willen praten over wat hen bezig houdt, maar heeft het gevoel niet alles te kunnen zeggen. Ze willen praten over problemen en gevoelens zónder dat ze het gevoel krijgen dat ze iets fout doen, en ze van zaken afweten waar ze niets van mogen of hóren te weten. Deze respondenten ervaren een gemis van aandacht en betrokkenheid van een van de ouders. Dit houdt mogelijk verband met het waken over de familie-eer zoals besproken in de eerste alinea van dit hoofdstuk. Ouders focussen in de opvoeding vooral op de naleving van Islamitische regels (wat moet en niet mag) en de emotionele leefwereld van het individu is hieraan ondergeschikt. Gebrek aan intrinsieke ouderlijke interesse werd ook gevonden in het onderzoek van Buitelaar (2007, 10) onder hoogopgeleide Marokkaans-Nederlandse vrouwen.

5.2.6. GELIJKE BEHANDELING

Een ander punt waar respondenten mee te maken hebben is dat zij als meisje ongelijk worden behandeld ten opzichte van hun broer(s). In de Marokkaans-Islamitische cultuur heerst de opvatting dat mannen en vrouwen andere eigenschappen hebben en rollen dienen te vervullen in het leven (Lewis, 2003, 39). In de Nederlandse cultuur geldt een meer gelijkwaardige gender-opvatting. Alhoewel de respondenten zich over het algemeen kunnen vinden in het Marokkaans-Islamitische gender-perspectief leidt het bij een aantal respondenten tot verwarring. Sabrina: *“Ik heb wel het gevoel dat mijn broers op een hogere rang staan dan dat ik sta.* Interviewer: *“Waardoor denk je dat?”* Sabrina: *“Mijn broers komen best laat thuis, en als ik dat doe ik best wel even discussie krijg thuis. En dat je denkt van ja maar ik ze moeten op tijd thuis zijn, ja. Ja, ok prima, het meisje moet op tijd thuis zijn, want dan zeggen ze van; ‘het mag niet’, maar dan wil ik weten waarom dat niet mag. Waar er staat dat ik niet te laat naar buiten mag. Dat zijn van die kleine dingetjes waarvan ze dan zeggen omdat een vrouw gewoon een vrouw moet zijn en voor een bepaalde tijd thuis moet zijn, nee dat staat nergens.”* Het voorbeeld van Sabrina beschrijft dat sommige respondenten moeite hebben met ongelijk maar dat zij het tegelijkertijd accepteren. Zeker als zij hier bewijs voor vinden in de Islam, want wat in de Koran staat, ervaren zij als goed en waar.

5.3. LEEFDOMEIN LEVENSPARTNER

5.3.1. EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Dit domein is bovenal een Marokkaans-Islamitische aangelegenheid. De sociale regel rond seks is de maagdelijkheid te behouden. Daartoe moet voor het huwelijk het contact met leden van het andere geslacht vermeden worden. Hier wordt streng op toegezien vanuit de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Respondenten verhouden zich tegelijkertijd vanuit een meer

individualistisch en Westerse perspectief tot dit domein. De Nederlandse samenleving biedt de respondenten in ruimere mate de gelegenheid om zichzelf relationeel en seksueel te ontwikkelen dan dat de Marokkaans-Islamitische cultuur dat doet.

Het Nederlandse schoolsysteem is gemengd waardoor zij dagelijks in aanraking komen met het ander geslacht. Daar waar in de Marokkaans-Islamitische cultuur een sterk taboe heerst op seks, is dat in de Nederlandse samenleving in veel mindere mate het geval. Dit toont zich onder andere in het onder jongeren populaire televisieprogramma *Sputten en Slikken*¹⁹ en de soapserie *Goede Tijden Slechte Tijden*. In dit culturele spanningsveld bevinden respondenten zich als zij zich gaan verhouden tot seksualiteit, liefde en hun toekomstige levenspartner.

5.3.2. OMGANG EXISTENTIËLE SPANNINGSVELD

De respondenten hanteren verschillende manieren van omgang met het hierboven beschreven spanningsveld waarin zij loyaliteit willen tonen aan hun ouders, en daarmee aan de Marokkaans-Islamitische cultuur, en tegelijkertijd gehoor willen geven aan verlangens die hiermee in strijd zijn. De mate waarin respondenten contact mogen hebben met het andere geslacht verschilt per persoon. Sommige ouders gedogen vriendschappelijk contact, andere ouders verbieden dit op een stilzwijgende manier. Streng of minder streng, de sociale controle vanuit de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap levert bij het merendeel van de respondenten spanning en onzekerheid op. Dit blijkt uit de heftigheid waarmee zij hun antwoorden geven. Zo zegt Salma: *“Want ik ben zelf een typetje; ik heb gewoon schijt aan andere mensen, ik doe gewoon wat ik wil doen. Want als je teveel naar andere mensen gaat kijken dan zul je nooit bereiken wat je wilt. Dan houd je teveel rekening met anderen. En als je ook niet naar andere mensen gaat kijken, ga je ook veel meer in jezelf vertrouwen. Dan ga je ook veel meer eh gericht, ga je je focussen op wat je wilt doen.”* Salma probeert uit de eerder ervaren onzekerheid over zichzelf te komen door zich niet meer zoveel aan te trekken van haar omgeving. Dit doet zij door haar keuzes, onder meer op ‘jongensvlak’, tot een kwestie te maken dat zich afspeelt tussen haar en God. Volgens Salma is het niet aan haar een ander te veroordelen en te straffen maar de taak van God.

Een aantal respondenten probeert contact met jongens te vermijden door volledig de Islamitische ideologie aan te nemen. Zo beschrijft Samira dat zij tijdens haar middelbare schooltijd bewust een positie koos ten opzichte van het andere geslacht: *“ik vond mijn rol zoals die toen was wel fijn; ‘de goedlachse altijd wel vriendelijke’, met wie je een kletspraatje kon houden [...]. Ik was altijd een soort van in de ‘friends-zone’. ik vond dat wel fijn, wel goed zo”.* Interviewer: *“Heb je nooit momenten dat je dacht: hmmm, dat je die rol minder fijn vond?”* Samira: *“Nou ik was een keer, in mijn tweede jaar verliefd op een Nederlandse jongen, Tim, ik ken echt de naam en achternaam ook nog, normaal onthoud ik dat niet. Maar, ehm, die vond mij ook heel erg leuk. Ik weet nog goed dat ik toen een keer naar huis fietste en mijzelf toesprak; ‘Niet toegeven aan het gevoel! Dan gaat het vanzelf over!’ En ja [...] het is inderdaad op een gegeven moment vanzelf over gegaan.”*

¹⁹ *Sputten en Slikken* is een informatief amusementsprogramma van televisieomroep BNN over drugs en seks.

Bovenstaand voorbeeld van Samira laat zien dat zij een bewuste afweging heeft gemaakt over hoe zij omgaat met jongens. De keuze voor de vriendschapsrol maar ook de onderdrukking van haar verliefde gevoelens geven blijk van een sterke loyaliteit aan de Marokkaans-Islamitische cultuur. Het vermijden van situaties waardoor de maagdelijkheid mogelijk in gevaar komt of waardoor leden van de Marokkaans-Nederlandse gemeenschap denken dat de maagdelijkheid in gevaar komt, is een manier om de familie-eer te beschermen.

Dat de loyaliteit naar de Marokkaans-Islamitische cultuur ook op een andere manier kan worden bewerkstelligd toont bijvoorbeeld Laila die op het moment dat zij thuis de deur uit gaat het volgende antwoord geeft op de vraag van haar moeder waar zij heen gaat: *“ja, ik heb een date. Dan denkt ze dat ik een grap maak maar ik heb echt een data haha.”* Respondenten vinden creatieve (en soms humorvolle) manieren om toch ruimte te maken voor hun verlangens op het gebied van liefde en seksualiteit. Dit doen zij op zulke wijze dat zij niet hun loyaliteit aan hun Marokkaans-Islamitische familie en gemeenschap verbreken. Sommige respondenten beschrijven gevoelens van schaamte en schuld die worden veroorzaakt door ondermijning van de Islamitische regelgeving omtrent seksualiteit. Tegelijkertijd hebben zij het gevoel dat zij niets verkeerd doen. Zo zegt Nadia: *“Ik denk soms van; ik doe niks verkeerd. Weet je, je mag in je geloof eigenlijk alleen maar met een onbekende jongen praten als het zakelijk is of op school. Je mag niet op elkaars privé dingen ingaan. Maar tegenwoordig kan het bijna niet anders.[...] Ik weet niet, ik zie dan niet dat ik iets fout doe maar ik neem gewoon aan dat het fout is omdat het gewoon mijn geloof is.* Laila beschrijft ook een schuldgevoel: *“Ik heb soms schuldgevoel als ik iets doe wat niet hoort en niet mag. Ik ben nu op een bepaalde leeftijd dat ik dingen wil ontdekken en wil zien. Dat heeft iedereen, maakt niet uit welk geloof. We hebben bijvoorbeeld ook net als het Christendom dat je maagd moet blijven tot het huwelijk maar genoeg meisjes zijn dat niet meer.”* De ondermijning van de Marokkaans-Islamitische regels omtrent het andere geslacht zorgt dus voor een ‘emotionele dubbelheid’.

5.3.3. HET HUWELIJK: SCHAKELPUNT

Het huwelijk zien de meeste respondenten als schakelpunt waarop zij zich echt serieus gaan wijden aan de Islam en de hiermee gepaard gaande existentiële thema's zoals volgzzaamheid en gehoorzaamheid. Het vooruit schuiven van de geloofsplicht geeft de respondenten nu nog speling en vrijheid. Sanah zegt hierover het volgende: *“Als ik denk van; ik heb alles gehad, als ik denk van; klaar, ik heb dingen gezien, ik wil niet meer zien. Ik ben uit geweest, ik heb gedronken misschien, ik heb mijn wenkbrauwen geëpileerd, ze hebben mij bloot gezien, alles! Ik heb echt van mijn leven kunnen genieten, ik heb mij mooi kunnen maken voor iedereen, Maar nu ben ik er gewoon klaar voor en dan gewoon echt serieus de stap nemen. En dan sta je ook stevig in je schoenen en dan denk je van: ok, nu is er niks meer wat mij tegenhoudt. Dan denk ik van; ok; nu is het gewoon bedekt en gewoon lang en dan kan ik mij echt gewoon met de Islam bezig houden.”*

5.3.4. HET HUWELIJK: DE ROLVERDELING

Wat betreft de toekomstige rolverdeling tussen hen en hun partner, houden de respondenten er een traditionele visie op na. De huishouding zien zij grotendeels als taak van de Islamitische vrouw, alhoewel zij van hun beoogde toekomstige man enige hulp verwachten. Dit kan worden opgevat als een Westerse invloed op het domein 'levenspartner'. Meer Nederlands-Westerse invloeden zijn ook te herkennen in de omschrijvingen van hun beoogde toekomstige partners. De respondenten willen het liefst een hardwerkende man die het gezin financieel kan onderhouden, met wie ze kunnen praten en die hen steunt. Laila: *"Ik vind het belangrijk dat we kunnen praten, niet gewelddadig, goed praten met woorden."* Uit de interviews blijkt dat een aantal meiden thuis te maken heeft met agressie en geweld. Deze respondenten geven aan dit agressieve gedrag van mannelijke gezinsleden gewend te zijn, alhoewel een enkeling ook aangeeft hier boos en verdrietig van te worden. Deze respondenten zien hun toekomstige gezinssituatie graag anders. Sommige respondenten definiëren de gewenste relatie als 'vriendschappelijk'. Tevens geeft een aantal respondenten de voorkeur aan een goedgegelovige Moslim. Salma denkt dat als haar man een goede Moslim is, hij haar vanzelf goed behandelt omdat in de Koran staat geschreven dat je respectvol met een vrouw moet omgaan en dat je geen geweld mag gebruiken. Bouchra en Samira geven aan een goedgegelovige Moslim als partner te willen omdat hij hen dan kan helpen zich verder te ontwikkelen in het geloof en zij elkaar daarin kunnen steunen. Ook is het belangrijk een goedgegelovige man te trouwen zodat hun kinderen de *juiste* Islam meekrijgen. Moslimfamilies geven de voorkeur aan een huwelijkspartner met dezelfde afkomst als zij om religieuze continuïteit te waarborgen (zie ook Goodwin, 2013, 178). De respondenten geven aan het liefst gehoor te geven aan deze voorkeur van hun ouders en blijven hiermee in de traditie van hun ouders staan (Buitelaar, 2007,17; Sterck & Bouw, 2005, 139).

5.3.5. HET HUWELIJK: ONAFHANKELIJKHEID EN VRIJHEID

Een aantal respondenten denkt dat het huwelijk hen onafhankelijkheid en vrijheid geeft. Dit, doordat ze een eigen plek hebben en niet continu op de vingers worden getikt door hun ouders. Zo zegt Nadia: *"Als ik getrouwd ben dan heb ik alle ruimte en mijn eigen plekje om te 'zijn'."* Sommige respondenten denken dan 'lekker hun eigen ding te kunnen doen' zoals met vriendinnen afspreken of naar familie gaan wanneer zij dat willen. Ook kunnen zij hun geloof op hun eigen manier vormgeven en doorgeven aan hun toekomstige kinderen. Tegelijkertijd klinkt in het praten over trouwen juist ook de angst voor inperking van hun onafhankelijkheid en vrijheid door, omdat de meeste respondenten verwachten in de toekomst een druk bestaan te leiden gevuld met werk, familiebezoeken en de verantwoordelijkheid het huishouden draaiende te houden en de opvoeding van de beoogde kinderen. Verder denken ze dat het serieuzer bezig zijn met de Islam hun vrijheid zoals ze deze nu kennen, kan inperken. De meeste respondenten vinden dit logisch en acceptabel. Wel zeggen ze hier klaar voor te moeten zijn. Zo schrijft Sanah in haar toekomstbrief: *"Ik werd verdrietig om het feit dat ik mijn oude leven moet afsluiten en een nieuwe moet openen. Dat deed mij veel pijn."* Ook houdt een aantal respondenten rekening met de mogelijkheid dat ze van hun toekomstige man minder mogen dan dat ze nu gewend zijn. Een aantal respondenten zegt met het behalen van een diploma, rijbewijs of het streven naar een carrière hun zelfstandigheid te willen

waarborgen. Hiermee willen zij zich behoeden voor volledige afhankelijkheid van hun man. Voor Salma zijn diploma's ook een wapen die zij, indien nodig, tegen haar man kan gebruiken: *“Mocht het zo zijn dat mijn man denkt dat ik dom ben en mij in de maling wil nemen en mij wijs wil maken dat wij vrouwen geen rechten hebben dan kan ik mijn diploma's bijvoorbeeld tegen hem gebruiken.”*

5.4. LEEFDOMEIN VRIENDSCHAP

Omdat vriendschap een ingewikkeld begrip bleek is voor aspecten van vriendschap te raden gegaan bij Dohmen (2007).

5.4.1. EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Het leefdomein ‘vriendschap’ is een domein vol ambivalenties. Respondenten geven aan zich gesteund en begrepen te (willen) voelen in vriendschapsrelaties²⁰. Zij beschrijven voorbeelden van vriendschappelijke contacten waaruit plezier en verbondenheid spreekt. Daarnaast geven deze beelden blijk van een sterke loyaliteit in de vriendschap. Het loyaliteitsgevoel van de respondenten kan worden opgevat als existentieel streven en is naast kenmerk van een liefdevolle en betrokken vriendschap (Dohmen, 2007, 271) om meerdere redenen soms ook problematisch. Waarom dit het geval is zal in de volgende paragraaf aan bod komen. Een tweede spanning is het gebrek aan vertrouwen die respondenten ervaren in vriendschapsrelaties. Dit wordt veroorzaakt door de hoge sociale controle binnen de Marokkaans-Islamitische gemeenschap op naleving van religieuze regels. Dit speelt ook in de relaties met Islamitische leeftijdsgenoten een invloedrijke rol. De meeste respondenten geven aan hier negatieve ervaring mee te hebben gehad.

Zowel het existentiële streven naar het volgen van de Marokkaans-Islamitische traditie als het streven naar autonomie spelen een rol in de loyaliteits- en vertrouwenskwesaties van dit domein. Het overkoepelende existentiële dilemma betreft het verlangen geaccepteerd te worden door de ander en gelijktijdig helemaal jezelf te kunnen zijn.

5.4.2. OMGANG EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Uit de verhalen spreekt, door de behoefte aan wederzijdsheid heen, een verlangen naar onvoorwaardelijke loyaliteit in vriendschapsrelaties. Deze gewenste onvoorwaardelijkheid impliceert de deugd van betrouwbaarheid (ibid, 273-276; zie ook de volgende paragraaf). Dit resulteerde in een aantal gevallen bij de respondenten in gevoelens van teleurstelling. Zo stond Fatima dag en nacht klaar voor een goede vriendin van haar. Toen deze vriendin niets meer van zich liet horen was Fatima gekwetst en teleurgesteld. Ze zegt verdriet te hebben over het feit dat ze nooit meer iets hoort van deze vriendin voor wie ze altijd klaarstond. Ze zegt ook dat, mocht die

²⁰ In de interviews spraken de respondenten altijd over vrouwelijke vriendschappen.

vriendin weer contact opnemen, ze wel weer voor haar klaar staat: “zo ben ik”. Deze onvoorwaardelijkheid en loyaliteit lijken kenmerkende waarden in de Islamitische cultuur, waarin vriendschap wordt gezien als een relatie alwaar verzoeken van weerskanten niet geweigerd kunnen worden (Lewis, 2003, 39), maar in de praktijk valt het beoefenen van die deugd, blijkens het voorgaande, soms tegen.

Een andere kwestie op dit gebied betreft loyaliteitsconflicten: als de loyaliteit naar vrienden op gespannen voet staat met de loyaliteit naar familieleden. Respondenten geven aan bij vriendinnen, vaak ook van Marokkaanse-Nederlandse afkomst, eerder hun gevoelens en ervaringen kwijt te kunnen dan bij hun ouders omdat zij elkaar beter begrijpen. Tegelijkertijd zullen zij niet snel de vuile was buiten hangen, met name om de familie-eer te beschermen. Dit lijkt een mogelijke verklaring waarom een aantal respondenten zo’n hechte vriendschapsband met hun nicht(en) en/of zus(sen) hebben. Nadia vertrouwt op dit moment alleen haar zus; “[...] *Bij mijn zus kan ik wel gewoon, met haar kan ik wel gewoon praten en alles. Maar voor de rest, meiden die ik ken, echt niemand. [...] Ja, echt nah, ik heb die fout al zo vaak gemaakt. Echt elke keer weer opnieuw dat er iets over mij werd gezegd: ik vertrouw je niet, volgende weer!*”

5.4.3. BETROUWBAARHEID EN VRIENDSCHAP

Betrouwbaarheid is volgens filosoof Dohmen een van de vier²¹ deugden van vriendschap (Dohmen, 2007, 273-276). Van betrouwbaarheid is volgens Dohmen sprake als je op iemand kunt rekenen en als je iemand in principe alles kunt toevertrouwen (ibid, 274). Het betekent niet dat je de ander alles móét toevertrouwen (ibid). Als degene die dat niet doet maar goede redenen heeft en integer handelt. Een belangrijk aspect van integriteit is ruimte laten voor verschil en afwijzing. Vervolgens haalt Dohmen zestiende-eeuwse filosoof Pascal aan die niet gelooft in vertrouwen als vriendschapsdeugd. Pascal zegt dat als we zouden weten wat onze vrienden achter ons rug over ons zeggen er geen vier vrienden op de wereld zouden bestaan (Pascal, 1994, zoals geciteerd in Dohmen, 2007, 274). Betrouwbaarheid, aldus Dohmen, betekent ruimte scheppen, zo begripvol mogelijk zijn en ter goed trouw zijn. Verraad en bedrog staan tegenover betrouwbaarheid (ibid, 276). Eén van de aspecten van betrouwbaarheid is ook volgens Dohmen dat je elkaar geen onrecht aandoet (Dohmen, 2007, 274).

5.4.4. GEBREK AAN BETROUWBAARHEID

De deugd betrouwbaarheid blijkt volgens de interviews voor de meeste respondenten behoorlijk problematisch. Zo ook bij Salma. Naast verdriet over gebrek aan wederzijdsheid leeft bij haar ook teleurstelling omdat meiden voor wie ze alles deed uiteindelijk bleken te “*roddelen en liegen*”. In tegenstelling tot Fatima (in het zojuist gegeven voorbeeld) zegt Salma deze meiden niet meer nodig te hebben; “*Nou, ik vertrouw alleen mijzelf. Ik leef nu ook alleen. Kijk ik heb wel vrienden enzo, hele lieve meiden, dat zijn weer andere type meiden. Op een gegeven moment dacht ik: huh?*”

²¹ Vriendschap kent volgens filosoof Dohmen vier deugden: wederzijdse liefde, moed, zelfrespect en betrouwbaarheid (Dohmen, 2007, 271-278).

Niemand boeit me meer. Ik gaf iedereen alles wat ze wilde, ik durfde ook geen nee te zeggen. Maar nu durf ik dat wel. Omdat ik er moe van werd. Dan denk je echt van; ja, dan gaat er een lichtje bij je branden. Dan denk je van; ja dat is dus mijn leven. Dan ga je beseffen: je bent alleen en geniet van het leven. Dus toen ja, dat doe ik nu.” Uit dit voorbeeld spreekt een meer Westerse visie op de omgang met vriendschap. Salma stelt hier de individualistische gedachte van zelfzorg boven sociale loyaliteit.

Respondenten weten niet altijd of hun verhalen ‘veilig’ zijn of dat ze zelf worden vertrouwd door de ander. Een aantal respondenten heeft ervaring met vriendinnen die achter hun rug om ‘slecht’ over hen hebben gesproken. Het ‘slechte praten’ betreft met name het veroordelen van het gedrag van de respondent op basis van religieuze overtuigingen. Voorbeelden zijn vragen als: draagt ze wel of geen hoofddoek? Draagt ze wel of geen strakke kleren? Bidt ze wel of niet? Maar het grootste gespreksonderwerp is de omgang met jongens: Heeft ze een vriend? Heeft ze seks? Draagt ze uitdagende kleding? Precies dit aspect maakt vertrouwen voor respondenten die (deels) leven in een religieuze cultuur zo spanningsvol. Hun trots en de familie-eer staan op het spel. Hieruit blijkt dat de loyaliteit naar familie van invloed is op het vriendschapsdomein.

Salma en Samira zeggen dan ook bijna geen Marokkaans-Nederlandse vriendinnen (meer) te hebben. Salma gaat liever niet met Marokkaans-Nederlandse meiden om omdat ze veel roddelen of niet eerlijk zijn. Samira heeft niet zoveel Marokkaans-Nederlandse vriendinnen omdat ze een bepaalde diepgang in het contact mist. Ze omschrijft de relatie die ze met Marokkaans-Nederlandse vriendinnen heeft als “*gezellig en leuk*” maar op een bepaalde manier ook “*oppervlakkig*”. Op de vraag wat ze bedoelt met oppervlakkig, antwoordt ze; “*Dat is gewoon praten over school, praten over werk, praten over feestjes eh ja praten, ja weetje, het is niet dan dat je gaat zitten van; goh; waarom voel ik mij zo en wat is daar de reden van en waar zou dat vandaan komen en dat je dan door vragen ehm gestuurd wordt. Dat is het totaal niet.*” Samira’s ervaren gemis aan diepgang is te duiden met een citaat van de Romeinse filosoof Cicero (106 v. Chr.- 43 v. Chr.) die zegt dat er zonder gedeelde ellende geen verdieping in de vriendschap kan plaatsvinden. Hierdoor blijven vriendschappen aan de oppervlakte of verwateren ze (Cicero zoals geciteerd in Dohmen, 2007, 267). De angst om gevoelige kwesties te delen staat de vriendschapsrelatie in de weg.

5.4.5. VERSCHIL VRIENDSCHAP EN ‘GEWOON GEZELLIG’

Een aantal respondenten maakt onderscheid tussen ‘vriendschap’ en omgang met meiden met wie ze het ‘gewoon gezellig’ hebben. Zo zegt Sabrina: *Er zijn van die meisjes op school die ik ken, waar ik mee zit, lachen, praten, maar dat is niet, dat is alleen maar gewoon; ‘hé, hé, alles goed? ja goed’ en dan lekker lachen en praten [...] Maar ik praat niet over mijn gevoelens en zij praten niet over hun gevoelens. Zij praten niet over hun verleden en ik ook niet. [...] Ik zit alleen maar met Marokkaanse meiden in de klas.[...] Maar zodra ik school uit kom dan heb ik niets met hen te maken. Het enige met wie ik echt praat en wie alles van mij weet is Sarah [niet].* De respondenten noemen een relatie vriendschappelijk als zij het gevoel hebben diegene te kunnen

vertrouwen en bij wie ze kwetsbaar durven zijn. De personen met wie ze het ‘gewoon gezellig’ hebben, omschrijven zij als meiden met wie ze lol maken, maar bij wie ze niet het achterste van hun tong laten zien. Dohmen (2007) stelt dat vriendschap een natuurlijke rangorde kent van betere en minder goede vrienden. De een staat dichterbij dan de ander en betekent meer voor je. (ibid, 267). Deze tweedeling maakt vriendschappen van de eerste orde zeldzaam maar mogelijk ook van zeer intense kwaliteit.

5.5. LEEFDOMEIN WERK

5.5.1. EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Het leefdomein ‘werk’ is relatief kleiner dan de voorgaande vier domeinen en ook minder spanningsvol. De respondenten beschrijven in het leefdomein werk een behoefte aan ‘er toe doen’. Zij willen in hun toekomstige baan iets betekenen voor anderen. De respondenten stellen zich verder voor dat werk zal voorzien in hun behoefte aan onafhankelijkheid en erkenning. Eventuele toekomstige kinderen zijn een belangrijke element in de afwegingen die uiteindelijk gemaakt worden om wel of niet te werken. Hierbij laten de meeste respondenten zich leiden door het traditionele Marokkaanse ideaalbeeld van de zorgzame, gelovige huisvrouw. De existentiële thema’s die in dit domein een dominante rol spelen zijn het volgen van de traditie versus het verlangen naar autonomie waarbij het streven naar macht (zelfbeschikking) en acceptatie een belangrijke rol spelen. De twee thema’s ‘zorgen voor gezin’ en ‘werk’ staan op gespannen voet met elkaar²². Als er werkelijk gekozen dient te worden lijkt het beoogde eigen gezin, en dan met name de opvoeding van de beoogde kinderen, voor de respondenten belangrijker dan het hebben van een baan.

Voordat er naar de omgang met de spanningen in dit domein worden gekeken volgt een korte tussenstap om het begrip werk en de betekenis ervan voor de respondenten in te kaderen.

5.5.2. BAUMEISTER EN WERK

Een manier om de existentiële spanningen van de respondenten in het domein werk te begrijpen is onderscheidingen van psycholoog Baumeister toe te passen. In zijn boek *Meanings of life* (1991) schrijft hij over werk en zingeving. Baumeister onderscheidt in de behoefte het leven als zinvol te ervaren vier elementen. Dit zijn doelgerichtheid (*purpose*), waardevolheid (*value*), doeltreffendheid (*efficacy*) en eigenwaarde (*self-worth*) (Baumeister, 1991, 29). Met name doeltreffendheid, de behoefte aan subjectieve controle over wat je doet, en eigenwaarde vormen de brandpunten in het domein werk (ibid, 123).

²² De taken van een huismoeder kunnen ook als werk worden opgevat. Echter, voor de leesbaarheid is gekozen voor het onderscheid ‘zorg voor gezin’ en ‘werk’.

Baumeister onderscheidt drie manieren waarop wij naar werk kunnen kijken (*meanings of work*) (ibid, 128). *Werk als middel*, *werk als carrière* en *werk als roeping*. Voor mensen die werk voornamelijk als middel zien is werk primair een instrumentele activiteit om geld te verdienen. Geld maakt weer andere dingen mogelijk zoals een gezin onderhouden, een auto kopen en op vakantie gaan. Voor deze mensen is werk niet het meest belangrijk of betekenisvolle thema in het leven. Deze visie op werk komt met name voor bij de lagere klasse (ibid, 120). Betekenis in dit type werk kan gegeneerd worden als de doelen in het werk succesvol worden behaald (ook al staan werkers onverschillig tegenover het werk zelf). Het succesvol realiseren van bepaalde werkdoelen geeft een gevoel van eigenwaarde en ‘competent zijn’.

De opvatting werk als carrière wordt werk bekeken vanuit het perspectief van status, succes en prestatie. Het betreft geen gepassioneerde betrokkenheid op het werk zelf maar deze werkbenadering focust zich op de feedback die men krijgt over het persoonlijke functioneren als reactie op het gedane werk. Werk is hier een manier om het zelf te creëren, te definiëren, uit te drukken, te verbeteren en te verhogen (ibid, 122). Het is een krachtige manier om betekenis te geven aan het leven en dit geeft gevoel van eigenwaarde. De benadering werk als carrière kent zowel korte- als langetermijndoelen (macht, status en prestige).

Bij werken als roeping dicteert de innerlijke natuur als het ware de keuze (ibid, 125). In tegenstelling tot de twee voorgaande werkbenaderingen is het belangrijkste aspect van werk als roeping dat er wordt gewerkt vanuit een fundamenteel waardenkader. Het is hierdoor een zeer effectieve manier om iemands behoefte aan betekenis en waarde te bevredigen. Werk met een roeping is op een krachtige manier verbonden met het gevoel dat diegene doet wat juist, goed en nodig is. Hierdoor worden offers zoals risico's, hoge kosten en lage verdienste gerechtvaardigd. Mensen met een talent ervaren het vaak als een roeping om er iets mee te doen (ibid, 126). Een roeping kan ook huisvrouw of moeder zijn (ibid, 126). Het gevoel zelf beslissingen te nemen, te zorgen voor anderen en eigen baas te zijn kan vrouwen een gevoel van *efficacy* geven. Het gevoel van invloed en effect is ook te realiseren door de verschillende huishoudelijke taken (ibid, 127).

5.5.3. OMGANG EXISTENTIEEL SPANNINGSVELD

Alle negen respondenten uit dit onderzoek zeggen in de toekomst voltijd dan wel deeltijd te willen werken. Een motivatie voor de respondenten om te gaan werken is dat ze de vruchten willen plukken van hun in de toekomst beoogde afgeronde opleiding. De meeste respondenten kijken uit naar een werkcarrière. De voorkeur²³ van de respondenten gaat uit naar een beroep in de zorg of hulpverleningsbranche. Een belangrijke reden hiervoor is dat de respondenten mensen willen helpen en ondersteunen. Hieruit klinkt een intrinsieke motivatie wat aansluit bij Baumeisters *werk als roeping*. Een aantal respondenten zegt graag een eigen bedrijf te beginnen.

Een andere belangrijke motivatie om te gaan werken is het creëren van (financiële) onafhankelijkheid van hun toekomstige man. Zo zegt Meryem: “*Je kan wel over tien jaar getrouwd zijn en een kind hebben en wat dan ook, maar voor hetzelfde geld ben ik dan gescheiden*

²³ Zie discussiepunt 8 op pagina 56.

of mijn man komt te overlijden. Dan heb ik tenminste iets om op terug te vallen. Als ik dan een baan heb dan heb ik tenminste inkomen en dan kun je tenminste wat [...]. Je moet als vrouw gewoon eh ja, gewoon ook weetjewel, een gedeelte zelfstandig kunnen zijn want je weet nooit wat je te wachten staat. Ik denk dat eh, inkomen wel heel erg van belang is.” Dit voorbeeld laat zien dat respondenten het belangrijk vinden om op eigen benen te kunnen staan. Het creëren van onafhankelijkheid sluit aan bij de opvatting over *werk als middel*. Werk is de instrumentele activiteit dat respondenten in de toekomst de macht geeft tot zelfbeschikking en keuzevrijheid. Hiermee is het een uitbreiding van de opvatting van Baumeister's *werk als middel* omdat hij het alleen verbindt aan materialistische zaken terwijl deze respondenten zich primair richten op het veilig stellen van een aantal voor hun belangrijke waarden. Deze motivatie kan gezien worden als een 'achter de hand' optie mocht het zo zijn dat hun beoogde levenspartner hen te erg beperkt in hun vrijheid. Maar het liefst willen de respondenten aan hun man gehoorzamen zoals een ideale Moslima betaamt.

5.5.4. BEHOEFTE OM ERBIJ TE HOREN

De behoefte om zich te bewijzen en de behoefte om er bij te horen is een ander gehoord motief om te willen werken. Dit sluit aan bij *werk als carrière* en wel èèn aspect ervan namelijk het realiseren van macht en aanzien. Het verlangen om erbij te horen vond ook De Jong (2012) in haar onderzoek. Sabrina: *“Ik wil heel graag voor mijzelf werken. Echt dolgraag. Als ik niet bij de politie kom of ga dan wil ik sowieso voor mijzelf werken. Het is het een of het ander. En waarom ik voor mijzelf wil werken is misschien omdat ik mijn vader als grote voorbeeld zie. Hij werkt ook voor zichzelf en mijn broers ook. We zijn een soort ondernemersgezin. En voor mijzelf werken, ik wil gewoon een beetje, het klinkt misschien gek, een soort status thuis hebben, dat ik het ook kan. Dat ik het gered heb. [...] Ik heb een hele slimme zus, zij heeft het toch niet, op een gegeven moment is zij getrouwd en zei van: ‘Weet je wat, ik blijf wel thuis.’ Maar ik niet.”*

Dit citaat van Sabrina toont een behoefte aan erkenning van gelijkwaardigheid door haar vader die zich manifesteert als bewijsdrang. Ook bij Sanah is een zekere bewijsdrang te herkennen. Ze wil een advocatenkantoor opzetten omdat ze aan andere Moslima's wil laten zien dat vrouwen met een hoofddoek ook succesvol kunnen zijn. Sanah is bang dat het dragen van een hoofddoek een negatieve invloed heeft op het krijgen van een baan in de toekomst. Anders dan Sabrina richt Sanah haar streven naar acceptatie niet zozeer tot familieleden maar vooral tot de Nederlandse samenleving en de vrouwelijke Marokkaans-Nederlandse gemeenschap.

Een aantal respondenten beschrijft de angst in de toekomst moeilijk een baan te kunnen vinden als gevolg van de recessie en door hun Islamitische achtergrond. Alhoewel in dit onderzoek de verhouding tot de Nederlandse samenleving niet veel ter sprake is gekomen bevestigen de gedane uitspraken het globale beeld uit de literatuur hierover. De literatuur beschrijft bij Marokkaans-Nederlandse jongeren een lage identiteitsbinding met de Nederlandse samenleving (Ketner, 2008; de Koning, 2008). De jongeren voelen zich onzeker (de Jong, 2012) door de ervaren discriminatie en onrecht vanuit de Nederlandse samenleving (Ketner, 2008; Prins, Stekelenburg, Polletta, Klandermans, 2013).

5.5.5. GEZIN VÓÓR WERK

Respondenten zien het runnen van het huishouden en de opvoeding als taak van de Moslimvrouw. Dit is ook de reden dat bijna alle respondenten uit dit onderzoek aangeven dat ze (tijdelijk) minder of helemaal niet willen werken op het moment dat ze kinderen krijgen. Dit sluit aan bij Baumeister zijn visie dat huismoeder zijn ook opgevat kan worden als roeping. Bouchra onderscheidt hierbij heel duidelijk de taken van de Islamitische man en de Islamitische vrouw: *“Wat in de boeken [Koran en Islamitische teksten] staat, ik heb ook bepaalde dingen opgezocht over vrouwen en mannen: ze zijn niet gelijkwaardig. Ze hebben andere rechten. Bijvoorbeeld als het gaat om het huishouden dan is de vrouw de baas in huis. Als het gaat om opvoeding dan is de vrouw de baas in huis, dat is wat de Islam doet. Maar gaat het om buitenshuis, bijvoorbeeld werk, dat de man het geld in huis moet halen, dan heeft de man weer geen rechten, meer plichten.”* Door het accent op ‘recht’ en ‘de baas’ te leggen formuleert zij de Islamitische plicht om als Moslima voor de kinderen en het huishouden te zorgen op een manier waardoor zij zich op een positieve wijze kan engageren met deze zorg- en opvoedtaak. Meryem wil deeltijd werken omdat ze dan zowel haar beoogde kinderen ziet opgroeien als dat ze gehoor geeft aan haar wens om te werken.

Het zien opgroeien van de kinderen kan als ten diepste zingevend worden ervaren (Lopata, 1971, zoals geciteerd in Baumeister, 1991, 127). Een aantal respondenten vindt het belangrijk hun beoogde kinderen de *juiste* opvoeding en het *juiste* geloof mee te geven. Sabrina wil vooral minder werken als ze kinderen heeft zodat ze er voor haar kinderen kan ‘zijn’: *“Gewoon, ja in de ochtend dan hebben de kids school en dan werkt je man misschien en dan ben je ook aan het werk, maar in de middag of in de avond wil ik wel gewoon thuis zijn. Er voor hun zijn., snap je? Dus dan wil ik gewoon alle tijd wat ik dan heb, aan hun besteden. Ja, gewoon mijn kind alles geven wat hij nodig heeft [...]ik denk dat praten gewoon in het gezin heel belangrijk is en open, dat je veel.. [...] Gewoon dat stukje wat ik dan net heb gemist [...] van eh hoe is het gegaan, hoe voel je je? En dat had beter gekund, en wat is er mis gegaan en wat is top gegaan?”*

Salma antwoordt ‘nee’ op de vraag of ze voltijd huismoeder wordt. Als we er langer over doorpraten zegt ze dat ze dit misschien wel wordt maar dat ze eerst genoeg genoten wil hebben van haar werk: *“Ik wil blijven werken, ik wil zeg maar het gevoel hebben van: ik heb het gedaan. Ik streef er nu naar om een diploma te hebben en dat werk ook daadwerkelijk te verrichten en over tien jaar kan ik zeggen van: ‘Ja, ik heb dat allemaal bereikt.’”* Het liefst werkt zij door als ze kinderen heeft. Maar ze ziet ook bij haar zus dat de opvoeding van drie kinderen in combinatie met een baan haar te veel werd.

Dit onderzoek geeft geen uitsluitsel over de vraag of deze roeping vanuit intrinsieke of extrinsieke motivatie dient te worden begrepen.

6. CONCLUSIES

Dit hoofdstuk geeft antwoord op de centrale onderzoeksvraag: *Welke existentiële dilemma's ervaren jongvolwassen Marokkaans-Nederlandse vrouwen (18-25) in het nadenken over hun toekomst en hoe gaan zij om met deze dilemma's.* De beantwoording van de centrale onderzoeksvraag bestaat uit twee delen. Allereerst volgt een korte algemene conclusie waarin een link wordt gelegd met de gebruikte literatuur. In het tweede deel volgt een domein-specifiek antwoord op de onderzoeksvraag.

6.1. ALGEMEEN

De respondenten in dit onderzoek hebben uiteenlopende en uitvoerige informatie gegeven over wat hen bezig houdt met betrekking tot de vormgeving van hun bestaan in relatie tot het gelijktijdig leven in twee culturen. De antwoorden blijken rijk aan informatie maar ook tamelijk complex. Dat neemt niet weg dat er een hoofdlijn is waar te nemen: het existentiële dilemma dat in alle domeinen speelt is de spanning tussen traditie (collectiviteit en gescheiden genderrollen) en individualisme. Dit overkoepelende existentiële dilemma was het vertrekpunt van Buitelaar (2007). Het gaat hier om het volgen van de Marokkaans-Islamitische leefwijze en het tegelijkertijd gehoor geven aan de roep van de Westerse cultuur, waar zij ook in sterke mate door worden gevormd, te weten het ontwikkelen van hun eigen autonomie en authenticiteit. De verhalen van de respondenten tonen dat dit dilemma op sommige momenten tot moeilijke situaties leidt.

Het onderscheid tussen de Nederlandse en de Marokkaans-Islamitische cultuur leidt tot verschillende levenspraktijken ten aanzien van dezelfde thematiek. Bijvoorbeeld een verschillende omgang met seksualiteit vóór het huwelijk of met beroepskeuze. In het onderzoek van Buitelaar (ibid) bleek het streven naar *autonomy* sterker dan het streven naar *communion* (ibid, 20). Dat wordt in dit onderzoek niet bevestigd.

Dit onderzoek bevestigt de eerder genoemde literatuur gericht op identiteitsproblematiek dat het hebben van een meervoudige culturele identiteit kenmerkende spanningen en dilemma's met zich meebrengt (de Jong, 2012; Ketner, 2008; de Koning, 2008). Respondenten geven blijk van *culturele competentie* (Ketner, 2008; Lafromboise, Coleman, Gerton; 1993) en blijken in staat om met ambivalenties om te gaan (de Jong, 2012; Ketner, 2008; de Koning, 2008; Vivero & Jenkins, 1999).

De problematiek die wordt veroorzaakt door de existentiële dilemma's komt niet alleen voort uit de meervoudige positie van de respondenten. Ze is deels ook inherent aan de situaties waar de respondenten in het leven voor komen te staan. Een voorbeeld hiervan is de behoefte aan verbondenheid tegenover het leiden van je eigen leven, een dilemma dat ook speelt ongeacht de culturele achtergrond.

In dit onderzoek zijn op een aantal plaatsen de religieuze en de culturele dimensie bij elkaar gehouden als onverbreekelijke eenheid. Op sommige plekken bleek het noodzakelijk deze dimensies uit elkaar te halen. Dat was met name het geval voor verheldering van de totstandkoming van een ‘authentiek zelf’ bij de respondenten. In het onderzoek van de Koning zijn de beide dimensies van meet af aan onderscheiden (de Koning, 2008). Het onderscheid tussen cultuur en religie geeft respondenten de kans om op een meer autonome wijze vorm te geven aan het bestaan. Zij vinden in de Islam antwoorden op persoonlijke problematiek aan de hand van eigentijdse interpretaties zonder de loyaliteit aan hun ouders op te geven (ibid, de Koning, 303&313).

Tegelijkertijd zit aan deze oplossing echter ook een probleem vast. De ervaren druk om te voldoen aan de regels van de Islam maakt dat respondenten ook juist onrust, spanning en eenzaamheid ervaren (zie ook Nguyen et al., 2013; Vivero & Jenkins, 1999). Afhankelijk van de respondent verhouden zij zich in zekere zin met een dubbel perspectief tot de Koran: de traditionele bril en de nog prille eigen moderne interpretatie met de onvermijdelijke invloeden van het Westerse waardenkader. Opgemerkt moet worden dat het streven naar het autonome zelf nieuwe spanningen met zich meebrengt zoals eenzaamheid of er niet bij horen. Dit volgt uit het gegeven dat respondenten ondanks hun blijk van culturele competentie in beide werelden niet volledig zichzelf kunnen zijn. De primaire oorzaak hiervan is het ervaren verlangen dat conflicteert met het Marokkaans-Islamitische waardenkader. Ook de respondenten uit dit onderzoek geven blijk van een sterke identificatie met de Moslimidentiteit (Ketner, 2008; de Koning, 2008; van Lit, 2010).

De omgang met de ervaren spanningen en dilemma’s is gericht op het gehoor geven aan het verlangen een volgzame Moslimvrouw te zijn en op het creëren van een bepaalde persoonlijke vrijheid waarin respondenten ‘hun eigen ding’ kunnen doen. Met het creëren van persoonlijke vrijheid trachten respondenten vorm te geven aan hun leven op een wijze waarbij zij niet of zo min mogelijk hun loyaliteit naar de Marokkaans-Islamitische cultuur op het spel zetten. Hiervoor hanteren de respondenten verschillende strategieën²⁴. Een aantal hiervan zullen in de domein-specifieke conclusies aan bod komen.

6.2. DOMEIN-SPECIFIEK

In de hieronder beschreven domein-specifieke conclusies is per domein een tweedeling gemaakt. Het eerste deel beantwoordt wat de respondenten hebben gezegd over hun ervaren existentiële dilemma’s. Het tweede deel beschrijft wat de respondenten hebben gezegd over de omgang met deze dilemma’s. Tezamen geeft dit antwoord op de hoofdvraag.

A) GELOOF

Het geloof speelt in het leven van de respondenten een centrale rol. Respondenten ervaren de Islam als juist, waar en goed. Dit komt overeen met de waarden die Van Deurzen noemt met

²⁴ Voor de complete lijst strategieën zie bijlage 4.

betrekking tot de spirituele dimensie (1997 & 2002). De respondenten geven blijk van wat Shalaby & Taylor “*a clear consciousness of God (Allah)*” noemen (Shalaby & Taylor, 2011, 21). Dit moet als volgt worden begrepen: respondenten gedragen zich niet doorlopend volgens de heersende Islamitische moraal, maar zijn zich wel doorlopend bewust van het bestaan van Allah en van de leefregels volgens de Koran. Het is voor hen af en toe een ware strijd om te leven vanuit het verlangen een ideale Moslima te zijn terwijl het leven in de Westerse samenleving hen confronteert met een andere waardeoriëntatie die andere verlangens legitimeert.

Respondenten ervaren existentiële dilemma’s daar waar hun persoonlijke verlangens conflicteren met de Islamitische regelgeving. Het streven naar autonomie en vrijheid van keuze staat op gespannen voet met hun streven naar waarden zoals volgzzaamheid, gehoorzaamheid en maagdelijkheid. Ondanks deze spanning slagen de respondenten erin hun existentiële streven de Islamitische traditie te volgen te combineren met hun streven naar autonomie.

Trouwen is een spanningsvol moment waarvan de meeste respondenten denken dat dit een belangrijk schakelpunt zal zijn voor hen als Moslima. Respondenten geven aan dat zij dan (nog) serieuzer in de Islam willen verdiepen.

Enkele respondenten onderkennen dat er ook zaken zijn die niet juist, waar en goed zijn in het leven, maar wijten dat aan de Marokkaanse *cultuur* in plaats van aan de *religie*. In de omgang met de Islamitische regels leggen respondenten er de nadruk op dat het leven volgens de Islamitische richtlijnen een kwestie is van eigen keuze en zelf bepalen. De bewegingen die ze daarin maken zijn niet goed mogelijk zonder van een moderne interpretatie van de Islam uit te gaan. Op deze wijze eigenen zij de geloofsregels toe op een manier die antwoord geeft op eigentijdse problematiek zonder dat zij de loyaliteit naar God en naar hun ouders opgeven. Hiermee weten zij twee ogenschijnlijk conflicterende waardenkaders ieder op een eigen persoonlijke en unieke wijze met elkaar te integreren. Het huwelijk is het moment waarop respondenten zich opnieuw willen verhouden tot hun geloof waarbij de meeste respondenten sterker dan voorheen kiezen voor het volgen van de traditie.

B) FAMILIE

Als het gaat om waardebepalingen komen familie en geloof als de meest dominante leefdomeinen naar voren. Hiervoor werd al gezegd dat het geloof in de opvoeding van de respondenten centraal staat. Het naleven van de Islamitische levensovertuiging levert voor de respondenten liefde, acceptatie en erkenning op van God en van hun ouders. Juiste naleving van de regels dwingt respect af en draagt bij aan de bescherming van de familie-eer wat op zijn beurt weer sociale acceptatie oplevert binnen de Marokkaans-Islamitische gemeenschap.

In familie-eer en zorg voor elkaar toont zich de kracht van familiebanden. Persoonlijke verlangens en wensen zijn ondergeschikt aan het groepsbelang. In deze sfeer van verbondenheid en controle leren respondenten zich verhouden tot autonomie en de begrenzing ervan. Gevoelens van

onvrijheid ervaren respondenten op het moment dat zij hun Marokkaans-Islamitische waardenkader niet kunnen rijmen met hun verlangens.

Er is sprake van sterke sociale controle binnen het gezin op naleving van de Marokkaans-Islamitische leefregels, die zich onder meer richt op de bescherming van de maagdelijkheid van de respondent. Dit zorgt voor extra spanning en druk op het existentieel streven naar vrijheid en autonomie.

Ondanks het grote belang van de familie geven de meeste respondenten wel aan dat zij bij hun ouders interesse missen in wie ze echt zijn en wat hen bezig houdt. Zij kunnen daardoor niet goed bij hun ouders terecht voor de problematiek van het leven in twee werelden. In de Marokkaans-Islamitische cultuur staat verder de familie-eer boven persoonlijke problematiek waardoor respondenten stuiten op onbegrip. Nog een ander thema wat in dit domein speelt is frustratie betreffende de genderspecifieke rolverdeling dat kenmerkend is voor de traditionele Marokkaans-Islamitische cultuur.

Respondenten geven blijk van creatieve manieren om bewegingsvrijheid te creëren. Dit doen zij zonder de gedragsnormen van de Marokkaans-Islamitische cultuur openlijk te ondermijnen en zonder op directe wijze tegen het ouderlijk gezag in te gaan. Dit gaat wel regelmatig gepaard met gevoelens van schuld en schaamte.

C) LEVENSPARTNER

In dit domein spelen twee perioden een rol: de perioden vóór en na het huwelijk. In de eerste periode staat de spanning omtrent de Islamitische regel van de maagdelijkheid centraal. Het existentiële dilemma wat hier speelt is enerzijds het verlangen om loyaal te zijn aan ouders en daarmee de trots en familie-eer te waarborgen en anderzijds gehoor te geven aan amoreuze en seksuele verlangens.

De tweede periode begint vanaf het huwelijk. Daar waar in de periode vóór het huwelijk vooral sprake is van controle vanuit het ouderlijk gezin verschuift dit nu naar verantwoording afleggen aan de beoogde levenspartner. De existentiële spanning die respondenten in de toekomst verwachten te zullen ervaren is het streven naar gehoorzaamheid en volgzzaamheid én het streven naar onafhankelijkheid, vrijheid en gelijkwaardigheid. Trouwen is dus een schakelmoment.

Respondenten houden er een traditionele Marokkaans-Islamitische rolverdeling op na waarin zij als vrouw primair de taak van het huishouden en opvoeding op zich denken te zullen nemen. Echter, in de beschrijving van hun beoogde relatie met de levenspartner blijken ook Westerse waarden als openheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en communicatie van belang.

Het existentiële thema vrijheid is een ambivalent gegeven in het beoogde huwelijk. Aan de ene kant denken respondenten dat het huwelijk hen vrijheid zal geven. Dat wil zeggen dat zij geheel eigen keuzes zullen maken als zij eenmaal getrouwd zijn. Tegelijkertijd klinkt er onzekerheid door over deze verwachte vrijheid. Respondenten weten niet in welke mate hun toekomstige echtgenoot hen bewegingsvrijheid zal geven en of de drukte van werk, familie, gezin en geloof met elkaar te

combineren zijn. Een aantal respondenten vindt het niet meer dan logisch dat hun vrijheid minder wordt. Wel nemen zij maatregelen om hun zelfstandigheid te verzekeren.

Sommige respondenten die gehoor (hebben) (ge)geven aan amoureuze en seksuele verlangens ervaren een zekere dubbelheid: enerzijds vinden zij niet dat zij iets verkeerd doen en anderzijds voelen zij zich toch schuldig. De omgang hiermee loopt uiteen. Andere respondenten vermijden contact met het andere geslacht. Anderen vinden manieren waarbij zij gelijktijdig gehoor geven aan hun verlangens én loyaal zijn aan de Marokkaans-Islamitische cultuur en met name hun ouders. Dit neemt de vorm aan van geheime ontmoetingen.

Behalve dat het huwelijksmoment zorgt voor nieuwe sociale verhoudingen is het ook het moment waarop respondenten zich opnieuw denken te gaan verhouden tot hun geloof. Als ze al niet serieus bezig waren met de Islam, dan nu wel. Door het uitoefenen van de religieuze plicht voor een deel uit te stellen tot het moment van getrouwd zijn creëren de respondenten een zekere bewegingsvrijheid.

D) VRIENDSCHAP

Echte vriendschap voorziet bij de respondenten in zeer belangrijke behoeften, te weten verbondenheid en onvoorwaardelijke loyaliteit. Deze vorm van loyaliteit is kenmerkend voor de Marokkaans-Islamitische cultuur in die zin dat ze als centrale waarde in relaties wordt benoemd. In het tot stand komen van vriendschappen die hier aan voldoen liggen een aantal voetangels en klemmen op de loer. Zo wordt de idee 'vriendschap' gerelativeerd omdat de idealen van loyaliteit en betrouwbaarheid door een aantal factoren wordt bemoeilijkt. Dit komt voornamelijk omdat respondenten (ook in vriendschappen) bang zijn dat zij niet voldoen aan het ideaalbeeld van de Marokkaanse Moslima. Daarbij leeft binnen vriendschapsrelaties de angst voor 'slecht praten' (roddelen). In dit geval betreft het oordelen over het gedrag van de ander vanuit religieuze overtuigingen. Precies dit aspect maakt vertrouwen voor respondenten tot een hachelijke zaak. Hun trots en familie-eer staan op het spel.

Ook vormt het openbaar maken van gevoelige informatie een mogelijke bedreiging voor hun vrijheid, mocht familie iets te weten komen waardoor de respondenten meer in de gaten zullen worden gehouden. Hieruit blijkt dat de loyaliteit naar familie van invloed is op het domein vriendschap. Regelmatig geven respondenten er blijk van te verwachten dat een echte vriendschap een plek voor hen is waar het ideaal van zichzelf zijn het dichtst wordt benaderd. Echte vriendschappen zijn zeldzaam en spelen zich vaak af binnen familiebanden. Het existentiële dilemma dat hier naar voren komt is het gelijktijdig optreden van de behoefte geaccepteerd te worden én helemaal jezelf te kunnen zijn.

De angst niet te voldoen aan de verwachtingen van de ander maakt dat iemand kwetsbare verhalen verzwijgt. Daarbij geven een aantal respondenten aan niet altijd te weten of gevoelige informatie veilig is bij de vriendin in kwestie of dat hun vriendin hen volledig vertrouwt. Dit is ook de reden dat respondenten een scheiding maken tussen vriendinnen, die ze vertrouwen, en vriendinnen met

wie ze het ‘gewoon gezellig’ hebben waarbij een aantal respondenten aangeven niet het achterste van hun tong te laten zien.

E) WERK

Het domein werk neemt een minder dominante plaats in ten opzichte van geloof en familie. Wel geven alle respondenten aan werk heel belangrijk te vinden. Het hebben van een baan wordt ervaren als persoonlijke zingeving en tegelijkertijd is werk voor een aantal respondenten ook een middel dat onafhankelijkheid en vrijheid faciliteert. Ook hopen respondenten met het hebben van een baan erkenning en acceptatie te krijgen vanuit het ouderlijk gezin en de Nederlandse samenleving.

Ondanks het belang dat zij toekennen aan werk geven respondenten aan dat zij vanaf het moment van kinderen krijgen werk op het tweede plan zetten. Zolang het kan zullen zij het huishouden en de opvoeding van hun beoogde kinderen combineren met een baan. Als dit niet kan, dan schuift werk naar de achtergrond. En hierin toont zich het existentiële dilemma van dit domein: het sterkere verlangen naar het volgen van traditionele waarden en rolpatronen drukt op het ook aanwezige streven naar vrijheid en onafhankelijkheid.

DISCUSSIE

In deze discussie bespreek ik een aantal punten die om aandacht vragen. Waar nodig en mogelijk geef ik aan hoe het onderzoek zou kunnen worden versterkt.

1. Dit onderzoek heeft een aparte gang van zaken gehad. De eerste versie van het onderzoek vertoonde een aantal tekortkomingen waardoor geen valide conclusies konden worden getrokken die een antwoord gaven op de onderzoeksvragen. Gelukkig waren de data wel geschikt om mee verder te gaan.²⁵ Dit stelde mij in de gelegenheid om een van de tekortkomingen te repareren, te weten het ontbreken van een omschrijving van ‘existentiële dilemma’.²⁶
2. Ten aanzien van onderzoek naar existentiële dilemma’s stuitte ik op een leemte. In ander onderzoek blijkt de term existentieel dilemma niet of nauwelijks gedefinieerd en veelal ging dat onderzoek over afzonderlijke existentiële thema’s zonder dat er sprake is van een dilemma. Voorbeelden van existentiële thema’s zijn macht, verbondenheid en geluk. Ik heb meer in de breedte willen zoeken naar dilemma’s zoals respondenten die beleven dan zoals die door de onderzoeker worden uitgekozen. Dit betekent dat ik niet op inhoudelijke aanduidingen van existentiële thema’s in de literatuur heb gezocht maar op meer algemene aanduidingen zoals existentiële problematiek, existentiële dilemma’s, *existential concerns*. Wat achteraf gezien ook een mogelijkheid zou zijn geweest is het zoeken via de brede termen en in tweede instantie in te zoomen op specifieke door de respondenten genoemde existentiële thema’s. Ik heb geen aanwijzingen voor uitkomsten en kan dus niet zeggen dat dit tot hele andere uitkomsten zou hebben geleid.
3. De mogelijkheid bestaat dat mijn werkwijze in de tweede versie te subjectief is geweest om nuttige antwoorden op de onderzoeksvragen te krijgen. Bij de huidige stand van zaken heb ik geen argumenten op basis waarvan hierover een oordeel geveld kan worden. De data waar in de tweede versie van het onderzoek vanuit is gegaan, zijn geïnterpreteerd met behulp van een indeling in existentiële thema’s van psychotherapeute Emmy van Deurzen. Haar schema werden gebruikt als toetssteen en inspiratiebron en de interpretatie ging handmatig. Ander onderzoek bood geen handvaten voor deze interpretatiewijze.
4. Al gauw kreeg ik bij het werken aan de tweede versie het vermoeden dat interpretatie vanuit het existentialistisch schema van Van Deurzen (2002) mogelijk een culturele bias met zich meebracht. Steeds meer kreeg ik het gevoel dat de Marokkaans-Islamitische antwoorden werden afgemeten aan een Westers paradigma: het existentialisme. Ik heb om die reden er nauwkeurig voor gewaakt om impliciete beoordelingen en waarderingen te vermijden. Dat heb ik gedaan door primair uit te gaan van het Marokkaans-Islamitische waardenkader. Ik heb dus gekeken naar wat de respondenten aan existentiële thema’s benoemden en dit in verband gebracht met het schema van Van Deurzen, in plaats van het schema kritiekloos over de data heen te leggen. Dit onderscheid is vooral een onderscheid

²⁵ Voor toelichting zie paragraaf 4.2., op pagina 27.

²⁶ Zie paragraaf 3.3 op pagina 21

in accenten die gelegd worden. Feitelijk komt dit neer op een heen en weer gaande beweging tussen data en interpretatie. Of ik in mijn opzet de respondenten recht te doen, geslaagd ben is door mij niet vast te stellen. Een voorbeeld van deze kwestie is dat het lastig bleek ‘realistische doelen’ te plaatsen bij de nieuw geformuleerde Marokkaans-Islamitisch georiënteerde ‘strevingen’. Behalve dat dit kan komen omdat het model vanuit een lineair Westers perspectief is gedacht, waar doelmatigheid een belangrijk streven is, is er nog een reden te bedenken waarom dit niet goed lukte. Een mogelijkheid om dit wel te realiseren zou zijn geweest om mijn interpretaties te laten beoordelen door één of meer Marokkaans-Islamitische kenner(s) van het existentialisme.

5. Een mogelijk kritiekpunt op dit onderzoek is de keuze voor de vijf domeinen geloof, familie, levenspartner, vriendschap en werk. Om de leefwereld in kaart te brengen hadden ook andere domeinen gekozen kunnen worden, bijvoorbeeld vrijetijdsbesteding en hobby's of het uiteindelijk achterwege gelaten domein zelfbeeld.
6. De beslissing om het domein ‘zelfbeeld’ achterwege te laten is ontstaan vanuit de constatering dat de interviewdata onvoldoende informatie over het zelfbeeld bevatte waardoor er geen legitieme uitspraken over dit domein konden worden gedaan. De interviewvragen en de beantwoording van deze vragen bleken onvoldoende inhoud op te leveren. Door een ongelukkige tijdsverdeling is onvoldoende aandacht besteed aan het onderwerp zelfbeeld.
7. Dat uit dit onderzoek de domeinen geloof en familie als grootste domeinen naar voren zijn gekomen kan duiden op het gegeven dat deze werkelijk de meeste dilemma's bevatten. Maar het kan ook zijn dat dit een bias in het interview was.
8. Het feit dat het merendeel van de respondenten hun toekomstige werk in de zorg en hulpverlening ziet kan te maken hebben met mijn selectieprocedure, namelijk vanuit een stage/buurthuis in de Schilderswijk Den Haag waar veel sociale en culturele stageplaatsen worden aangeboden. Een andere mogelijke verklaring is het traditionele genderperspectief van de zorgzame en behulpzame Moslimvrouw.

Literatuurlijst

Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of life*. New York: The Guilford Press.

Berman, S. L., C.F. Weems & T.R. Stickle (2006). Existential anxiety in adolescents: Prevalence, structure, association with psychological symptoms and identity development. *Journal of Youth and Adolescence*, 35 (3), 285-292.

Berry, J. W. (2003). Conceptual approaches to acculturation [Digitale versie]. In K. M. Chun, P. B. Organista, & G. Marin (red.), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research*, p. 17-37.

Boeije, H (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Den Haag: Boom onderwijs.

Bosma, H.A. (1985). *Identity in adolescence: Coping with commitments*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Buitelaar, M.W. (4 april 2007). Staying close by moving out. The contextual meanings of personal autonomy in the life stories of women of Moroccan descent in The Netherlands [Digitale versie]. In *Contemporary Islam 1* (1). Gevonden op 25 maart 2013 op <http://blogs.springer.com/cois/articles/staying-close-by-moving-out-the-contextual-meanings-of-personal-autonomy-in-the-life-stories-of-women-of-moroccan-descent-in-the-netherlands/>

CBS, (2012). Jaarrapport Integratie [Digitale versie]. Gevonden op 7 maart 2013 op <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/A1B765EE-5130-481A-A826-2DCCD89F81C9/0/2012b61pub.pdf>

Deurzen, E. van (2002). *Existential counselling & psychotherapy in Practice*. Londen: Sage Publications.

Deurzen, E. van (1998). *Paradox and passion in psychotherapy*. Chichester: John Wiley & Sons.

Deurzen, E. van (1997). *Everyday Mysteries; Existential dimension of psychotherapy*. New York: Routledge.

Deurzen, E. van & R. Kenward (2005). *Dictionary of Existential Psychotherapy and Counselling*. London: Sage Publications.

Dijk-Groeneboer R, van M., M. de Koning, J. Kregting, & J. Roekland, (2010). *Ze Geloven het Wel; handboek Jongeren en Religie. Katholieke, protestantse en Islamitische Jongeren in Nederland*. Almere: Parthenon.

Dohmen, J. (2007). *Tegen de onverschilligheid; een pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.

Evers, J. (red.) (2007). *Kwalitatief onderzoek: kunst én kunde*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Fitzgerald, B. (2005). An existential view of adolescent development [Digitale versie]. *Adolescence*, 40 (160), 793-799.

Goodwin, R. (2013). *Personal relationships across cultures*. Routledge.

Henoch, I., & Danielson, E. (2009). Existential concerns among patients with cancer and interventions to meet them: an integrative literature review [Digitale versie]. *Psycho-Oncology*, 18 (3), 225-236.

Huiberts, A.M.P. (2002). *Individualisme en collectivisme in de adolescentie studies onder Nederlandse, Marokkaanse en Turkse jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Jong, de M. (2012). *Ik ben die Marokkaan niet!* Amsterdam: VU University Press.

Ketner, S.L. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond: exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*. Assen: van Gorcum.

Koning, M. (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam: Geloofsbeleving en identiteitsvorming onder jonge Marokkaans-Nederlandse moslims* [Digitale versie]. Gevonden op 21 december 2012 op <http://religionresearch.org/martijn/publications/>

LaFromboise, T., H.L.K. Coleman & J. Gerton (1993). Psychological impact of biculturalism: evidence and theory. In: *Psychological Bulletin*, 114 (3), 395-412.

Lehto, R. H. (2012). The Challenge of Existential Issues in Acute Care: Nursing Considerations for the Patient With a New Diagnosis of Lung Cancer [Digitale versie]. *Clinical journal of oncology nursing*, 16 (1), E4-E11.

Levinson, D. J. (1978). *The seasons of a man's life*. New York: Random House Digital.

Lewis, R. D. (2003). *The cultural imperative: Global trends in the 21st century* [Digitale versie]. Boston: Intercultural Press. Gevonden op 18 juli 2013 op [http://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=TN9wy-In6fYC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Lewis,+R.+D.+\(2003\).+The+cultural+imperative:+Global+trend+s+in+the+21st+century.+Intercultural+Press&ots=FyrlDXbc91&sig=nk0Tt3RyEM5q0hMcgO0u](http://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=TN9wy-In6fYC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Lewis,+R.+D.+(2003).+The+cultural+imperative:+Global+trend+s+in+the+21st+century.+Intercultural+Press&ots=FyrlDXbc91&sig=nk0Tt3RyEM5q0hMcgO0u)

MGOpl#v=onepage&q=Lewis%2C%20R.%20D.%20(2003).%20The%20cultural%20imperative%3A%20Global%20trends%20in%20the%2021st%20century.%20Intercultural%20Press&f=false

Lit, van A. (2010). *De Islam, mijn wegwijzer: een kwalitatief onderzoek onder Marokkaans-Nederlandse moslimvrouwen naar de overdracht van islamitische en Nederlandse waarden tijdens het opvoedproces en de mate van conflictveraring tussen beide waardesystemen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Maso, I. & A. Smaling (2004). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

McAdams, D. P. (1993). *The stories we live by: Personal myths and the making of the self*. New York: Guilford Press.

Mooren, J.H.M. (7 augustus 2013). Uitspraak van de heer J.H.M. Mooren. Psycholoog en oud-docent van de Universiteit van Humanistiek. Baarn: scriptie-begeleidingsgesprek.

Nguyen, A. M. D. & V. Benet-Martínez (2013). Biculturalism and Adjustment A Meta-Analysis [Digitale versie]. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44 (1), 122-159.

Prins, J., J. van Stekelenburg, F. Polletta, & B. Klandermans (2013). Telling the Collective Story? Moroccan-Dutch Young Adults. Negotiation of a Collective Identity through Storytelling [Digitale versie]. *Qualitative sociology*, 36 (1), 81-99.

Scott, B. G., & C.F. Weems (2013). Natural Disasters and Existential Concerns A Test of Tillich's Theory of Existential Anxiety [Digitale versie]. *Journal of Humanistic Psychology*, 53 (1), 114-128.

Shumaker, D. (2012). An existential-integrative treatment of anxious and depressed adolescents [Digitale versie]. *Journal of Humanistic Psychology*, 52 (4), 375-400.

Smaling, A (2009). Generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek. *Kwalon*, 14 (3), 5-12.

Gevonden op 11 augustus 2013 op:

http://www.boomlemmatijdschriften.nl/tijdschrift/KWALON/2009/3/KWALON_2009_014_003_002.pdf

Sterck, L. & C. Bouw (2005). *Liefde op maat: partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Tillich, P. (1958). *De dynamiek van het geloof*. New York: Harper & Brothers.

Verschuren, P.J.M. (2010). *Probleemstelling voor een onderzoek*. Houten: Unie boek/ Het Spectrum.

Vivero, V. N., & Jenkins, S. R. (1999). Existential hazards of the multicultural individual: Defining and understanding "cultural homelessness". *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 5 (1), 6.

Yalom, I. D. (2005). *Theory and Practice of Group Psychotherapy*. New York: Basic Books.

BIJLAGE 1: ELICITATIETECHNIEK ‘BRIEF VANUIT DE TOEKOMST’

Voor de elicitatietechniek is gebruik gemaakt van een narratief onderzoeksinstrument genaamd ‘brief vanuit de toekomst’²⁷. Aan de respondenten is gevraagd of ze bereid waren een brief aan zichzelf te schrijven. In deze brief schrijft de ‘toekomstige ik’ aan de ‘ik uit het heden’ hoe het in 2023, tien jaar later, met haar gaat. De brief vanuit de toekomst geeft op verbeeldingsvolle wijze de (toekomstige) leefwereld van de informanten weer waarin ook existentiële dilemma’s naar voren konden komen.

Op een aantal punten verschilt de voor dit onderzoek gebruikte briefopdracht met de ‘brief van uit de toekomst’ zoals geformuleerd in de methodiek van het Levensverhalenlab. Voor het schrijven van de brief hadden de informanten houvast aan een aantal hulpvragen. Deze hulpvragen waren, net zoals de interviews, afgestemd op het ordeningsprincipe van de leefdomeinen. Ik heb niet gevraagd een positieve toekomst te formuleren. Ik heb ervoor gekozen dit open te laten omdat ik naast de positieve formuleringen ook zicht wilde krijgen op mogelijke spanningen en ambivalenties. Anders dan het Levensverhalenlab heb ik de fictieve toekomsttijd van waaruit ze zogenaamd de brief schrijven vastgelegd. Ik heb gekozen voor een tijdsperiode van tien jaar omdat de respondenten dan in een levensfase zijn gekomen waarin zij naar alle waarschijnlijkheid een aantal grote levenskeuzes hebben gemaakt zoals op het gebied van werk en gezin.

In de verstuurde informatiebrief over de briefopdracht staan een aantal hulpvragen²⁸ die dienden als opstapje voor de respondenten om te spreken over hun leefwereld en de mogelijke dilemma’s die zij hierbij ervaren. Niet verassend is dan ook dat de respondenten op zeer verschillende wijze invulling hebben gegeven aan deze vragen.²⁹ Om deze reden bestaat de voor de interviews gebruikte itemlijst uit twee delen. De items zijn deels gebaseerd op een indeling van de leefwerelden. Ook was bij elke item tijdens het interview ruimte om aan de respondent aangepaste vragen te stellen. Consequentie daarvan was dat de interviews uiteen konden lopen.

²⁷ De ‘brief vanuit de toekomst’ is een onderzoeksinstrument opgezet van het Levensverhalenlab, een onderzoeksgroep van de afdeling Psychologie, Gezondheid en Technologie waaraan onder andere de psychologen Ernst Bohlmeijer, Gerben Westerhof en Anneke Sools deelnemen.

²⁸ Zie bijlage 5 voor de aan de respondenten verstuurde informatiebrief.

²⁹ Zie bijlage 6 voor de ‘brieven vanuit de toekomst’ van alle negen de respondenten.

BIJLAGE 2: CODE-LIJST ATLAS-TI

Code-Filter: All

HU: Scriptie toekomstbeelden Marokkaanse meiden
File: [C:\Users\Leon\Documents\Scriptie toekomstbeelden Marokkaanse meiden.hpr7]
Edited by: Super
Date/Time: 2013-07-11 21:29:30

Anderen helpen ten koste van jezelf
Behoeftte aan aandacht/erkenning/begrip/acceptatie
Behoeftte aan gelijkwaardigheid en eerlijkheid
Behoeftte aan het proeven van 'Nederlandse vrijheden'
Behoeftte aan hulp en ondersteuning
Behoeftte aan status/voldoen aan bepaald beeld
Behoeftte gezien worden/erkend
Behoeftte om eigen baas te zijn
Behoeftte om te praten over gevoelens/problemen
De dood
Familie zeer belangrijk
Familie: belang status
Familie: relatie broer(s)
Familie: relatie moeder
Familie: relatie ouders
Familie: relatie vader
Familie: relatie zus(sen/jes)
Familie: respect
Familie: ruzie en spanningen thuis
Familie: zussen en broers als bondgenoten
Fysieke gezondheidsproblemen
Geloof op 1
Geloof: ben ik goed genoeg? (voor de hemel)
Geloof: bidden
Geloof: goed karakter o.a. geduld, behulpzaam
Geloof: hoofddoelstellingen
Geloof: houden aan regels
Geloof: legitimeren persoonlijke visie via Islam
Geloof: leven staat vast versus invloed op leven
Geloof: middel tot reflectie
Geloof: vergeving
Geloof: zoektocht naar ware Islam
Geloofsuitspraken
Gevoelens eenzaamheid (ouders afwezig in steunen)
Gevoelens uiten versus gevoelens opkroppen
Gevoelens van angst
Gevoelens van frustratie en woede
Gevoelens van hoop en hopeloosheid
Gevoelens van minderwaardigheid
Gevoelens van onrust (stress) en ongemak
Gevoelens van onzekerheid/wantrouwen versus vertrouwen
Gevoelens van rust en veiligheid
Gevoelens van schaamte
Gevoelens van schuld

Gevoelens van trots en eer
 Gevoelens van vrijheid
 Geweld
 Hart luchten
 Jezelf zijn versus masker op
 Kinderen: aandacht en communiceren
 Kinderen: gezin gaat voor alles
 Kinderen: juiste opvoeding (geloof) meegeven
 Kinderen: vertrouwen
 Liefde: deze eigenschappen NIET
 Liefde: deze eigenschappen WEL
 Liefde: hardwerkende man
 Liefde: het huishouden
 Liefde: Lief en behulpzaam
 Liefde: man die aandacht aan kinderen besteed
 Liefde: Moslim of Marokkaan
 Liefde: samen kunnen lachen
 Liefde: steun en communiceren
 Liefde: Trouwen
 Man vrouw verhoudingen
 Marokkaanse cultuur: 'het gaat altijd goed' cultuur/zwijgcultuur
 Marokkaanse cultuur: elkaar verbeteren/op de vingers tikken
 Marokkaanse cultuur: roddels en ruzie
 Marokkaanse cultuur: roots/Marokko
 Mensen helpen
 Nederlandse cultuur: Erbij willen horen
 Onderscheid cultuur en geloof
 Ontspanning en hobby's
 School: steun mentor
 School: behalen diploma/presteren
 Seksueel misbruik
 Spanning geloof versus Nederlandse samenleving
 Spanning loyaliteit ouders/familie versus gehoor geven aan persoonlijke wensen en verlangens
 Spanning voldoen aan geloof versus gehoor geven aan persoonlijke wensen en verlangens
 Spanning: geldproblemen
 Spanning: zorgen om familieleden
 Strategie omgang met moeilijkheden en pijn
 Strategie voor jezelf zijn
 Strategie: acceptatie
 Strategie: Alleen problemen oplossen
 Strategie: belangrijke keuzes vooruit schuiven
 Strategie: conflictvermijndend/ laat maar houding
 Strategie: confrontatie aangaan
 Strategie: eigenwijs zijn
 Strategie: er zijn ergere dingen in het leven
 Strategie: focus op positieve en negeren negatieve
 Strategie: geen tijd voor jongens
 Strategie: geven aan eigen kinderen wat ik zelf niet heb gehad
 Strategie: gevoel volgen
 Strategie: humor
 Strategie: jezelf oppeppen
 Strategie: liegen/stiekem
 Strategie: pleasen
 Strategie: verlangens minder belangrijk maken t.o.v. geloof

Strategie: via geloofsuitspraken 'stem' krijgen
toekomst: familie
Toekomst: geloof
Toekomst: gevoelens
Toekomst: kinderen
Toekomst: liefde
Toekomst: omgang gevoelens/spanningen
Toekomst: spanningen
Toekomst: vriendschap
Toekomst: werk
Toekomst: wonen
Verschil gedrag thuis en 'buiten'
Vertrouwen
Vriendjes
Vriendschap
Werk: nu
werk: parttime vooral aandacht voor kinderen
Werk: strategie van twee opties
Zelfbeeld o.a. eigenwijs
Zelfbeeld: altijd aardig en makkelijk in de omgang
Zelfbeeld: het dienstbare, lieve, behulpzame meisje
Zelfbeeld: ik ben niet sterk genoeg
Zelfbeeld: kwetsbaarheid
Zelfbeeld: niet snel boos/vrede bewaren
Zelfbeeld: ontploffen woede uitbarsting
Zelfbeeld: serieus type
Zelfstandig zijn

BIJLAGE 3: AANVULLING TABEL

Onderstaand tabel is een aanvulling van het existentialistisch model van Emmy Van Deurzen (2002) als resultaat van de data-analyse van dit onderzoek. Uit de analyse bleek dat er een aantal Marokkaans-Islamitische thema's (strevingen) van groot belang is voor de respondenten. Deze thema's ontbraken in het schema van Van Deurzen en spelen met name op het vlak van de sociale en spirituele dimensie. Op basis van onderstaand schema lijkt het plausibel om te stellen dat de sociale en spirituele dimensie sterk met elkaar zijn verweven. Zoals ook al aangegeven in paragraaf 3.4. bleek het lastig om realistische doelen te beschrijven. Voor een verklaring hiervoor zie de discussie van deze scriptie.

Dimensie	Thema (streven)	Ultimate concern	Realistisch doel
Sociale wereld & Spirituele wereld	Traditie volgen (plicht-oriëntatie) Conservatisme	Westerse keuze-oriëntatie Vooruitstrevendheid/op enmindedness	Familie zo min mogelijk belasten
Spirituele wereld	Gehoorzamen aan God Hemel	Verleidingen van de Nederlandse samenleving Zondigheid	Juiste intentie Deugzaamheid
Sociale wereld	Eergevoel (met name familie-eer) Respect Gastvrijheid Verbondenheid	Individualiteit Afwijzing Controle & planning Isolement	Verantwoordelijkheid, gehoorzaamheid, tonen van respect Gehoorzamen Erbij horen

BIJLAGE 4: LIJST MET STRATEGIEËN

Leefdomein	Spanningen	Strategieën
Geloof	<ol style="list-style-type: none"> 1. Spanning voldoen aan Islamitische regels en gehoor geven individuele conflicterende gevoelens en verlangens; 2. Spanning ontstaan Nederlandse samenleving en Islamitische regelgeving; 3. Spanning interpretatie geloof ouders en eigen 'moderne' interpretatie geloof. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nu gehoorzamen aan Allah en wensen van ouders mb.t. religieuze regels. 2. Later dan ga ik mij echt verdiepen in de Islam en word ik pas echt een goede Moslim 3. Naar andere wijzen die ook niet 'perfect' de regels naleven 4. 'Fout' gedrag compenseren door andere Islamitische regels wel na te leven (geen hoofddoek maar ik bid wel!) 5. Zeggen: fouten maken is menselijk 6. Liegen en verzwijgen gedrag en verlangens die indruisen tegen Islamitische en Marokkaanse cultuur 7. Verdiepen in Islam om aansluiting te vinden bij persoonlijke identiteit (o.a. legitimering) 8. Het zijn van een goede lieve Moslima 9. Legitimeren keuzes en verlangens aan de hand van Islam 10. Alleen Allah mag over mij oordelen (en niemand anders) 1.

Familie	<ol style="list-style-type: none"> 1. Meer vrijheid willen dan ouders; o.a. moeder die respondenten op de hielen zit. Beperkt door islamitische regels en taboes 2. Gehoorzamen regels ouders versus eigen 'ding' doen; 3. Gemiste aandacht en erkenning; van zowel vader als moeder. O.a. ongelijke behandeling jongens en meisjes; 4. Fysiek geweld door vader en/of broer(s); 5. Controledrang broer(s); 6. Groot verantwoordelijkheidsgevoel naar familie; o.a. bezorgdheid, gevoelige snaar 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gemiste erkenning thuis zoeken in de Islam 2. Stiekem dingen doen die niet mogen van familie om zo toch persoonlijke vrijheid te hebben 3. Luisteren en aansluiten op verwachtingen ouders 4. Acceptatie/berusting: het is gewoon zo 5. Adoratie vader 6. Uit zorg en verantwoordelijkheid naasten niet opzadelen met persoonlijke problematiek
Levenspartner	<ol style="list-style-type: none"> 1. Omgang amoureuze gevoelens: wel of geen gehoor aan geven? Wel of geen liefdesrelatie? Wel of geen seks voor het huwelijk? 2. Voldoen aan verwachtingen ouders of gehoor geven persoonlijke voorkeur levenspartner?; 3. Huwelijksmoment als schakelpunt; 4. Levenspartner: hoe zal hij zijn eenmaal getrouwd 5. Spanning tussen persoonlijke vrijheid en behoefte aan zelfstandigheid en onafhankelijkheid versus voldoen aan traditionele Marokkaanse opvatting Moslimvrouw. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stiekem toch een vriendje nemen 2. Negeren of vermijden ontstaan van amoureuze gevoelens door te focussen op Islam en andere dingen zoals vriendinnen of school 3. Nu van vrijheid genieten en met huwelijk grote omschakeling maken naar serieuze Moslim 4. Uitstellen zoeken van levenspartner 5. Vertrouwen op Allah dat hij juiste partner uitzoekt 1. Studeren en werken als middel voor zelfstandigheid en onafhankelijkheid

Werk	<ol style="list-style-type: none"> 1. Spanning tussen werken (behoefte aan onafhankelijkheid, zelfstandigheid, plezier en voldoening versus zorg voor gezin als traditionele Marokkaanse waarde; 2. Spanning geloof en uitdragen geloof en werk vinden in Nederlandse samenleving; 3. Behoefte aan erkenning van zowel familie, leden Marokkaanse gemeenschap als Nederlandse samenleving als Moslimvrouw niet onder te doen aan de man/autochtonen. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Studeren en werken als middel voor zelfstandigheid en onafhankelijkheid 2. Eerst werken en met jonge kinderen huisvrouw zijn (tegemoet komen aan zowel verlangen naar eigen ding doen als verlangen te voldoen aan Islamitisch en Marokkaans ideaalbeeld van huismoeder 1. Studeren en werken om te laten zien: ik kan het ook! Ik ben als vrouw gelijkwaardig aan de man en ik ben als Marokkaanse Moslim gelijk aan autochtone inwoners
Vriendschap	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vertrouwenskwesties: roddelcultuur: angst voor praatjes. Zwijgcultuur: angst voor uiten gevoelens. 2. Behulpzaamheid/klaars taan voor vrienden versus gevaar voorbij te gaan eigen behoeften en grenzen 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Onderscheid tussen echte vriendinnen en meiden met wie ze het gezellig hebben 2. Verzwijgen van persoonlijke kwesties uit onzekerheid te worden veroordeelt of niet geaccepteerd 1. Beste vrienden worden met familie (is veilig en voelen sterkst mee verbonden)

Bijlage 5 'Informatiebrief respondenten'

Hoi Fatima,

Allereerst; dankjewel dat je mee wilt werken aan mijn afstudeeronderzoek. Voor dit onderzoek wil ik graag van jou weten hoe jij over de toekomst denkt. Hoe zie jij je eigen toekomst voor je en wat vind je hierbij van belang? Ik probeer met dit onderzoek inzicht te krijgen in de betekeniswereld (wie ben jij en wat vind jij belangrijk of juist niet belangrijk in je leven) van meiden van Marokkaanse komaf.

Onze samenwerking bestaat uit twee onderdelen; een door jou geschreven brief en een interview.

1. **Brief:** ik wil je vragen een brief te schrijven vanuit de toekomst aan jezelf nu. (Hieronder geef ik uitleg en aanwijzingen)
2. **Interview:** over deze door jou geschreven 'brief vanuit de toekomst' gaan wij in gesprek.

Uitleg 'brief uit de toekomst':

Stel je voor; het is het jaar 2023, tien jaar later dan nu. Je gaat een brief schrijven vanuit de toekomst aan jezelf zoals je nu bent. In deze brief omschrijf je je persoonlijke situatie zoals deze is in 2023: wie ben je geworden? hoe leef je? Wat is belangrijk voor je?

De volgende onderwerpen kunnen in je brief aan bod komen:

- Waar ben je en hoe gaat het met je?
- Wat doe je allemaal?
- Hoe gaat het met je relaties (familie, liefde, vrienden)
- Hoe staat het met je plaats in de samenleving? (werk je? Huismoeder? Kinderen? Getrouwd? Etc.)
- Hoe kijken andere mensen naar jou? (wat zegt je omgeving over je? Hoe zouden ze je beschrijven?)
- Welke plaats neemt je geloof in anno 2023?
- Hoe voel je je?
- Alle andere zaken die jij belangrijk vindt om te benoemen

Let op:

*Het is de bedoeling dat je vanuit het ik-perspectief schrijft. Hieronder twee voorbeelden:

Het is het jaar 2023; Ik voel me fantastisch omdat ik net een nieuwe baan heb gekregen bij.....

Of:

Het is het jaar 2023; Ik zit in mijn tuin en de zon schijnt. Ik ben zwanger van mijn tweede kind. Ik voel mij rustig en blij omdat.....

* Schrijf vanuit je beleving. Hiermee bedoel ik dat je doet alsof je echt in je toekomstbeeld bent. Al je zintuigen mogen meedoen. Hoe voel je je? Wat ruik je? Wat zie je? Etc. Probeer deze beschrijvingen mee te nemen in je brief. Dit helpt bij het inleven en bedenken van je toekomstbrief.

* Weet dat alles wat je opschrijft goed is. Ik ben heel nieuwsgierig naar wat jij vindt, voelt en denkt. Het gaat om jou beleving.

Het interview

Het interview duurt 1,5 a 2 uur en vindt plaats op MOC, Tenniersstraat 17 te Den Haag (zit aan het Teniersplantsoen in de Schilderswijk).

Belangrijk:

Als je de brief af hebt wil je deze dan (uiterlijk 24 uur voor ons interview) naar mij mailen: lvandewater@gmail.com. De brief vormt de basis van het interview.

Ik zie uit naar ons gesprek!

Hartelijke groet,

Leoni van de Water
06-14731597

p.s. Heb je vragen? Dan kun je me bellen. Natuurlijk mag je ook je vragen stellen als we elkaar zien op de afgesproken interviewdatum.

BIJLAGE 6: 'BRIEVEN VANUIT DE TOEKOMST'

Brief vanuit de toekomst van Bouchra

Net klaar met het kijken van de weersverwachting voor vandaag. En ja hoor weer zo'n mooie dag als gisteren, namelijk 28 graden. Ik woon in een prachtige plaats genaamd Medina. Ben gelukkig getrouwd met een geweldige man die een hart heeft van goud en mij behandeld als zijn koningin. Ben een trotse moeder van 3 kinderen 2 jongens en een prachtige dochter. Ik werk als een farmachi in een apotheek en help dakloze kinderen en onderwijs ze in de islam en probeer ze een dak boven hen hoofd te regelen, en behandel ze als mijn eigen kinderen. Ook spreek ik vloeiend Arabisch en doe vrijwilligers werk voor de moskee. Mijn dierbare zien mij als een wijze jongen vrouw, met een hart van goud. En sta altijd voor ze klaar. Ze kunnen alles bij mij kwijt en kunnen hen zelf zijn. Ik ben volledig bezig met mijn geloof. En onderwerp mij er volledig aan. Ik voel mij gezegend en trots op wat ik heb bereikt en zou het op geen ander manier willen hebben. Ik kijk met een glimlach terug op mijn leven. Ben trots op alle hobbels die ik heb verslagen en trots op alle bomen die ik heb geklommen en overwonnen.

Brief vanuit de toekomst van Fatima

02-04-2023

Lieve oude ik,

Het is het jaar 2023; Ik ben net thuis aangekomen en ben hartstikke uitgeput. Was even de stad in geweest met de kinderen. Een tweeling opvoeden is geen makkie en daarnaast ook nog werken. Ik mag eigenlijk niet klagen heb het gelukkig goed en mijn kinderen en man zijn gezond. Ik werk nu als SCW'er bij de Stichting Zebra Welzijn. Nadat ik mijn opleiding had afgerond, vroeg mijn stagebegeleider aan me of ik bij Zebra welzijn wilde werken. Ik kon wel een gat in de lucht springen. Ik werk nu al bijna 9 jaar voor de stichting en het bevalt me goed. Ik organiseer activiteiten voor zowel jong als oud en ik begeleid de stagiaires tijdens hun stagedagen. Elke dag ga ik wel met plezier naar werk. Ik draai gelukkig niet veel overuren dus zo heb ik genoeg tijd voor mijn gezin. Zodra me man thuis is en de kinderen van school komen staat het eten al klaar. Mijn partner is een sterke man. Naast zijn werk helpt hij mij ook bij het huishouden. Het is een schat van een man en romantisch ook nog. Elke weekend gaan we samen op stap en laten we de kinderen bij mijn ouders logeren zodat we even van elkaar kunnen genieten. Mijn vriendinnen zie ik een paar keer in de week. Als ik ze weer zie dan voel ik me weer 20 jaar. Het voelt goed om de meiden een paar keer per week te zien, even afleiding als ik me niet goed voel. Voor de rest gaat het ook goed met de familie. Iedereen is het huis uit en me moeder en vader wonen nu helemaal alleen. Ik bezoek mijn ouders elke dag na werk, omdat ik niet met een gerust hart naar huis kan gaan als ik niet langs ze ben geweest. Me ouders zien mij als een dochter met een zuivere hart. Dat is denk ik, omdat ik altijd voor ze klaar sta. Me vriendinnen vinden dat ook. Ze zeggen meestal dat ik te lief ben. Ze vinden dat echt goed van me maar het heeft ook zijn nadelen. Ze hebben me zo vaak gewaarschuwd dat als ik te lief blijf dat mensen over me heen gaan lopen. Ik kan eigenlijk zeggen dat iedereen wel zo denkt over mij. Ik ben het er wel deels mee eens, maar ik vind dat ik ook wel hard kan zijn als het moet. De reden waarom ik goed ben voor anderen is, omdat je als

moslimzijnde goed moet zijn voor anderen. Geloof staat bij mij op nummer 1 en dat proberen mijn man en ik ook aan de kinderen mee te geven. Ik ben trots om een moslima te zijn en dat komt, omdat de islam me rust geeft. Tijdens het gebed vergeet ik alles en voel ik mij 1 met Allah. Ik vraag Allah elke dag om gezondheid, niet alleen voor mij maar ook voor mijn man en kinderen. Na elk gebed voel ik me opgelucht en vergeet ik alle stres van werk of de opvoeding. Ik hoop dat ik dit gevoel aan de rest kan meegeven zodat zij zonder stres het leven kunnen ingaan.

Groetjes, de nieuwe ik uit 2023

Brief vanuit de toekomst van Laila

Ik zit rustig op de bank na een lange werkdag. Lina is bij haar oma en wordt zo opgehaald door haar vader. Lina is me dochtertje. Ik ben inmiddels 28 jaar ben gelukkig getrouwd en heb een dochter van 2 jaar. Waar ik ontzettend blij mee ben, ik heb mijn eigen succesvolle vissagie bedrijf in het hartje van Rotterdam. De mensen om me heen hadden nooit verwacht dat ik een eigen succesvolle bedrijf zou hebben, ze dachten allemaal dat ik dat nooit zou kunnen bereiken. Hier zit ik dan in me appartement in Rotterdam. Het is alweer 7 uur moet snel gaan trainen, ben ontzettend moe maar ik ga toch ik doe al sinds me 13e aan kickbox en vind het nog steeds leuk om te doen. Me partner en Lina eten bij me schoonmoeder en komen daarna samen naar huis, hoef ik vandaag ook niet te koken. Ik doe elke week iets leuks met me vriendinnen, en ben heel blij met ze. Het zijn inmiddels me jeugd vriendinnen we hebben samen heel veel meegemaakt en ben blij dat ik ze nog heb. Ben hard bezig om mijn bedrijf ook in Marokko een succes te maken. Als dat me lukt, ben ik over een paar jaar weg hier. En ga ik verder leven in Marokko.

Brief vanuit de toekomst van Meryem

Mijn leven in 2023....

Het is een zonnige Vrijdagmiddag in 2023 en ik ben 29 jaar. Ik kom van een drukke dag werken thuis en heb gelijk erna mijn wekelijkse boodschappen gedaan. Vijf jaar geleden heb ik mijn studie afgerond als maatschappelijk dienstverlener. Kort erna ben ik gaan solliciteren als reclasseringmedewerker en ben er sinds dien nog steeds aan het werk. Dit is de baan waarvan ik altijd heb gedroomd en ben er hartstikke blij mee. Hiervoor heb ik wel stevig in mijn schoenen moeten staan, aangezien het een zware baan is en ik met moeilijke cliënten te maken heb. Met mijn collega's ben ik erg goed in de omgang en onderling weten wij het goed met elkaar te vinden. Ze vinden mij een enthousiaste medewerker die goed van aanpakken weet en probeer altijd mijn doel te bereiken.

Naast mijn drukke baan ben ik kort na mijn studie getrouwd met een liefdevolle man. Het is een man met een goed hart en is erg respectvol. Ook probeert hij met zijn drukke baan zijn tijd zo goed mogelijk te verdelen in combinatie met zijn gezin, aangezien wij na 4 jaar een prachtige dochter op

de wereld hebben gezet. Onze dochter is nu één jaar en tijdens het werken gaat ze naar de opvang en doet ze het erg goed. Wij proberen ons kind op de juiste manier op te voeden. Met normen en waarden en alle respect. Wat betreft de opvoeding zitten mijn man en ik op één lijn.

Dit leven had ik mijn altijd al voorgesteld en ben met mijn gezin hartstikke gelukkig.

In het weekend proberen wij het goed in te delen, dat we tijd door kunnen brengen met familie. Zowel mijn man als ik komen beiden uit een groot gezin. Wij hebben het zo ingedeeld dat we de Zaterdagavond bij zijn familie doorbrengen en de Zondagavond bij die van mij. Binnen de familie staan we erg goed en weten we de relatie goed staande te houden. Zo ben ik aan het eind van mijn week wel erg moe, want ik moet op de Maandagochtend weer vroeg op om te werken.

Jaarlijks gaan wij ook op vakantie naar land van herkomst. Hier hebben wij ook veel familie en die proberen wij vaak te bezoeken. Wij hebben erg hard gewerkt voor het huis dat wij daar hebben opgebouwd en dit is ook iets waar wij erg trots op zijn. Zo kunnen wij tijdens onze vakantie hier terugtrekken en proberen we er alles uit te halen en van onze vakanties te genieten. Dit jaar wordt de eerste vakantie met onze dochter. En we gaan er vanuit dat alles goed zal verlopen en zij het land en zowel de mooie cultuur zal leren kennen.

Mijn geloof staat voor mij ook op de eerste plaats. Ik zal mijn kleine meid in de toekomst ook zoveel mogelijk proberen bij te brengen. Ik probeer vooral hetgeen wat ik vanuit huis heb meegekregen in de opvoeding van mijn gezin mee te nemen. Mijn ouders hebben mij ook veel meegegeven en hier ben ik trots op.

Ik had mij geen beter leven voor kunnen stellen. Ik heb momenteel alles op een rijtje, wat betreft mijn huwelijk, gezin, baan, familie en natuurlijk mijn geloof.

Ik hoop dat ik in de toekomst meer zal groeien en voor altijd even gelukkig zal blijven...

Brief vanuit de toekomst van Nadia

Hey jonge Nadia, wie ben jij over 10 jaar?

Het is het jaar 2023, ik ben nu bijna 29 jaar en ben heel gelukkig samen met mijn man waar ik 5 jaar mee ben getrouwd. We zijn samen trotse ouders van onze kindjes, ene is nu 2 jaar oud en de andere is op komst.

Ik werk parttime als verpleegster in het ziekenhuis. Ik doe dit met alle liefde naar de patiënten toe, ik heb bereikt wat ik wil, omdat ik in mijn jonge jaren mijn vader tig keren het ziekenhuis in en uit heb zien gaan. En ik heb vele keren meegemaakt dat mijn vader niet met respect werd behandeld. Doordat ik nu zelf verpleegster ben geworden kan ik de patiënten vanuit mezelf op de juiste manier behandelen omdat ik weet dat het erg moeilijk is voor een familie om iemand aan alle zorg in het ziekenhuis achter te laten zonder te weten of er echt goed voor ze wordt gezorgd.

Mijn man werkt fulltime voor de komende jaren tot we zekerheid hebben dat we alles netjes op een rijtje hebben dan zal hij minder veel werken en kunnen we een hechte familie zijn, ik hou ervan om veel tijd door te brengen met mijn gezin.

Mijn familie en vriendin hebben sinds kort weer een goed vertrouwen opgewekt bij mij, want vroeger had ik hier erg moeite mee, omdat er vroeger heel vaak misbruik werd gemaakt van mijn liefdadigheid naar anderen toe en mijn snelle vertrouwen in iedereen. Dit heeft mij uiteindelijk sterker in me schoenen laten staan en meer zelfverzekerd.

Ik heb me de afgelopen jaren steeds meer verdiept in mijn geloof en mijn kennis steeds meer vergoot en heb hier alle rust in gevonden. Ik heb mijn geloof altijd heel belangrijk gevonden, alleen in mijn jongere jaren was ik niet sterk genoeg om hier helemaal voor te gaan (daar heb ik erg veel spijt van).

Mijn moeilijke jeugd heeft me veel doen meemaken , en dat alles heeft mij gemaakt tot wie ik nu ben. Ik ben ondanks alles altijd blijven lachen en alles van de positieve kant blijven bekijken. En natuurlijk alle steun in mijn geloof gezocht.

Dat ben ik ,

Nadia

Brief vanuit de toekomst van Sabrina

Het is het jaar 2023; En ik voel me geweldig ben hartstikke gelukkig, ben nu 29 jaar en woon in Den Haag. Ben 4 jaar getrouwd en heb een hele lieve behulpzame man die altijd voor me klaar staat, daar naast heb ik een prachtige lieve zoontje Noah. Ik werk nu 5jr bij de politie, op dit moment werk ik als rechercheur iets wat ik al heel graag wou.. Het heeft me veel energie en moeite gekost om bij de politie te komen, maar ik ben er en daar ben ik super blij mee. Mijn collega's omschrijven mij als een eigenwijze en hartstikke gezellig meid.

Iets was ik ook heel graag wou en wil is voor me zelf beginnen, ik doe naast me politie werk een opleiding bij de LOI "VoedingSport" dat is het combineren van juiste voeding en sport voor mensen met een overgewicht, ik hou namelijk nog steeds erg veel van sport en let nu veel meer op me voeding (drink ook geen "energie drankjes" meer). Ik wil binnen nu een 2jr een eigen bedrijfje. Die te maken heeft met mensen met overgewicht, ik wil de mensen graag helpen om van hun overgewicht af te komen en gezonder gaan eten en leven.

Brief vanuit de toekomst van Salma

Over 10 jaar..

Ik ben getrouwd en woon niet meer in Den Haag. Ben begonnen met een nieuwe start aan me leven. Werk aan carrière betreft werk en ben parttime huisvrouw. Werk op een afdeling in een bestuursorgaan en doe het goed. Maar na een drukke week en veel cliënten ben ik nu heerlijk aan het rusten op de balkon met een kopje thee en zonnepitten. Heerlijk even die stilte en rust in je hoofd. Even geen man aan je hoofd, vrienden of familie. Ik heb een goede band met me familie, spreek ze vaak en bezoek alleen me familie die mij ook bezoeken.

Ik denk even na en kan maar niet wachten tot het zomervakantie is, dan ga ik namelijk naar egypte met mijn man. Vroeger kon ik nooit alleen op vakantie gaan naar andere landen als Marokko. Nu wel en dat vind ik heerlijk. Ik ben momenteel nog niet bezig met kinderen. Ik wil graag van mijn werkcarriere genieten, al die tijd dat ik ervoor moest studeren is niets voor niets geweest. Ik voel me vrij sinds ik klaar ben met school. Nu kan ik doen wat ik wil, zelf me werkplanning maken. Ik ben heel erg sociaal en bezoek vaak me burens en houdt vaak een praatje tijdens het boodschappen doen.

Ik hou ervan om mensen te helpen en een voorbeeld voor hun te zijn. Dat geeft mij een eergevoel. Ik geniet vooral van het leven en leer dag tot dag.

Op dit moment is dit mijn brief aan jou.

Groetjes Salma

Brief vanuit de toekomst van Samira

Het is 4uur 's ochtends ik voel me blaas en bedenk dat ik maar beter even kan plassen dan in bed blijven liggen woelen. Op mijn terugweg neem ik een kijkje bij de kleintjes. 2 prachtige zoontjes liggen als engeltjes te slapen, in de kamer daarnaast hoor ik een zacht gejammer. Mijn kleine prinsesje van 5 maanden is haar speen kwijt. Na haar speen terug te hebben gegeven en weer fijn toegedekt te hebben loop ik terug naar me bed. Een aanblik van mijn slapende man weet ik weer waarom ik mijn kroost de mooiste vind. Ik ga vlak voor hem in kleermaker zit zitten om hem nog beter te bestuderen. Ik laat me gedachte even de afgelopen 10 jaar voorbij gaan terwijl ik hem zachtjes aanraak. Ze zijn voorbij gevlogen maar niet zonder stoten. Zoals elk gezin haar beprovingen heeft hebben wij deze ook. Ineens schiet me gedachte naar me moeder: 'Als we allemaal wat zorgen dragen is het voor ons allen draaglijk'. Hmm ik mis me ouders en bedenk dat ik morgen even bij hen langs te gaan. Ik vraag dan gelijk even de andere dames (overige 7 zussen) of we tegelijk kunnen meeten. Er schiet me gelijk een binnenpretje binnen; met z'n alle bij me ouders is een drukte van jewelste. Langzaam neemt een gevoel van gemis plaats, wat mis ik me ouders, me zussen en me broers natuurlijk. Ik zie dat me man zijn ogen langzaam opent en mij naar hem kijkend ziet zitten. Hij strekt zijn armen en houdt mij dicht tegen hem aan en fluistert; 'met gods wil komt het allemaal goed, ga morgen bij je ouders langs'. Dit was waarom wij alle tegenslagen hebben overwonnen, het vertrouwen in god en grote inschattingsvermogen. Wie had ooit gedacht dat ik getrouwd zou zijn met een half belg en half Surinamer, daar 3 prachtige

kinderen mee zou krijgen. Voor alle barrières die we hebben moeten doorstaan heb ik het dubbel en dwars voor over gehad. Mijn familie en vrienden zeggen elke keer weer, jullie zijn wat soulmates betekent. Ik kan maar beter snel gaan slapen, morgen weer een dag om te vliegen en rennen. Ik ben twee en een halve dag docente maatschappijleer een roc, daarnaast doe ik veel vrijwilligerswerk op de basisschool van me kinderen. Ik vind het belangrijk dat ik mezelf ergens voor inzet, zonder daar iets in fysieke vorm voor terug te krijgen. Voldoening en waardering staan in mijn leven vaak hoger dan geld of materialen. Ooh shit, ik moet ook niet vergeten morgen wat knutselpapier te halen. De kinderen willen een Suikerfeest-slinger maken. Ik ben blij dat me man en ik op 1 lijn zitten wat betreft het geloof en opvoeding. Ik ben altijd voor het liefdevolle, zachtaardige, meelevende, rekeninghoudende en respectvolle benadering tot alles en iedereen. Dus staat dit ook centraal in mijn opvoeding. Me man strijkt over me haar en zegt nu zachtjes ga slapen nu, morgen kun je denken. Ik voel hoe de liefde, genegenheid en zorgzaamheid overkomt en voel me een gezegende, gelukkige, goedgelovige vrouw en met een klein schietgebedje val ik in een warme, uitnodigende slaap.

Brief vanuit de toekomst van Sanah

Het is het jaar 2023; Ik voel me fantastisch, heel rustig en erg op m'n gemak. Het is Jummuah, blessed Friday en de zon schijnt zo mooi. Ik loop nu net de moskee uit. Alles gaat nu zo perfect in mijn leven. Ik wil er weinig aan veranderen. Helaas wat ik altijd wou veranderen, kan ik niet veranderen jammer genoeg.

Ik ben nu wel gelukkig samen met mijn gezin. Ik ben getrouwd met een persoon waarvan ik nooit heb gedacht dat ik daarmee zou trouwen. We waren sinds de kennismaking al heel goed met elkaar. We stonden en staan altijd voor elkaar klaar in alle tijden. We leerden elkaar kennen op school. Hij was me een klas voor. Ik deed SMD en hij SCW. We werden vrienden, goede vrienden en uit eindelijk beste vrienden. We hadden wel gevoelens voor elkaar maar er was altijd wel een persoon die de stap naar meer dan vrienden moest verpesten, waardoor ik de hoop op gaf en door ging met mijn leven. Hij was klaar met zijn MBO. En ik ging door met school. Ik heb genoeg dingen gedaan in mijn leven, alles wat ik wou doen heb ik gedaan. Ik ben DJ geweest. Ik draaide op bruiloften, feesten etc. Mijn ouders stonden er niet achter omdat ze dachten dat ik mijn baantje op nummer 1 zou zetten, maar dat was niet zo. School stond op nummer 1. Want ik kan mijn hele leven geen DJ blijven natuurlijk. Ik ben gaan door studeren op de HBO Rechten. Dat was altijd wel iets dat ik wou doen. Noch bleef ik op avonden draaien en daarnaast had ik natuurlijk ook veel leerwerk maar dat ging gelukkig wel goed. Jaren gingen voorbij; En Hans kwam weer terug in mijn leven. We praatten heel weinig tegen mekaar. Maar het werd steeds vaker en onze gesprekken werden steeds serieuzer. We streefden naar een toekomst met elkaar. Alleen wat een beetje moeilijk was, is dat hij een berber is en ik een Arabier. Dat zouden onze ouders nooit accepteren. Het zijn 2 verschillende culturen, ieder die op een ander manier is opgevoed. Maar uiteindelijk trouwen wij met elkaar en niet met de familie. Het leek wel als de dag van gister, toen

hij mijn hand kwam vragen. Ik zat in mijn laatste jaar van rechten. En het was vrijdag. Daar kwam hij. Ik stond voor het raam te gluren. Mijn zenuwen maakte mij misselijk. Nog even en ik gebruikte de huiskamer als toilet. 2, 3, oh 4 auto's! allemaal familieleden. Hij stapte uit en vol geloof keek ik naar hem. Hij is betoverend, ik heb alleen een oog voor hem. Is hij van mij? Ben ik van hem? Even kreeg ik een verdrietig gevoel. Ik denk aan m'n moeder. Mijn moeder die al jaren voor mij heeft moeten zorgen en die vele jaren dingen van me had moeten pikken. Ik laat haar achter. Ik voelde me schuldig, snel liet ik dat weg met de gedachte dat mijn moeder vrolijk in de keuken staat te koken. Ze zag er gelukkig uit. Mijn hart brak wanneer ik naar haar keek, maar lijmt zich weer tot elkaar als ik men moeder zag lachen en blij is om het feit dat ik goed terecht zal komen. M'n vader deed de deur open en ik zag hem daar staan. Met een blos op z'n wangen hield hij een groot boeket vast. Toen iedereen uiteindelijk in de woonkamer zat, was ik even in de keuken. Ik keek uit de raam en zag spelende kinderen. Ik dacht aan vroeger toen ik ook een spelende kind was. Nu ben ik bijna een getrouwde vrouw. Ik werd verdrietig. Verdrietig om het feit dat ik mijn oude leven moet afsluiten en ik een nieuwe moet openen. Deed me veel pijn, maar hij was het waard. Iedereen was gelukkig. Ik keek hem stiekem aan en zag dat hij bloosde. Dat vind ik tot de dag van vandaag nog zo schattig van hem. Was het nu zeker? Ga ik nu echt trouwen? Dacht ik. Toen later ik in de keuken in liep om de maaltijd te beginnen, rilde ik. Ik ontving een sms van hem waarin stond: 'Ik ben de gelukkigste man van de hele wereld. Hoop dat dit gevoel nooit zal verdwijnen. Moge Allah ons huwelijk zegenen. Amin!'. Het raakte mijn hart. Het was 1 van mijn mooie dagen in het leven. De bruiloft was erg mooi. We hebben het in Marokko gedaan, in Marrakech. Dat wou ik altijd al doen. Ik voelde mij net een prinses.

Voor ik getrouwd was en zwanger was van mijn eerste kind, begon ik me meer te verdiepen in de Islam. Het was zo mooi, dat ik na een tijdje goed nadenken besloten heb om hoofddoek te dragen. Heb er al vaker aan gedacht maar was er nooit echt klaar voor. Want school en werk speelden een grote rol. En ik heb nu alles in mijn leven gezien. Ben uit geweest, en heb natuurlijk erg kunnen genieten van m'n leven. En toen was het zo ver. Nu stond ik er helemaal klaar voor. Ik ben gestopt met het leven als DJ. En ben verder gaan studeren voor advocate. Ik werk nu in een advocatenbureau. Ik ben nu van plan om een eigen advocaten bureau te starten en daar ben ik nu mee bezig. Ik heb nog steeds dezelfde vriendinnen als vroeger. Nu al 13 jaar lang. Het zijn geen vriendinnen maar familie van me. Mijn ouders wonen achter mij en ik zie ze elke week. Ik heb nu een kind van 4, Safedine. Het is echt mijn schatje alleen weet hij niet dat er een zusje of broertje in opkomst is. Ik heb namelijk vandaag te horen gekregen dat ik zwanger ben van mijn 2^e kind. En omdat het zo'n mooie dag is, ga ik maar naar Arnhem om naar de graf te gaan van mijn Lieve peetvader en een mooie bos bloemen neer te leggen. Daarnaast ga ik hem ook het mooie nieuws vertellen, dat ik zwanger ben! Ik heb mijn ouders nog niet gebeld om het mooie nieuws te vertellen. Mijn man weet het ook nog niet, maar dat vertel ik hem wel thuis omdat hij nu aan het werk is. Ik weet nu wel dat ze het allemaal leuk zouden vinden. En Safedine al helemaal, hij wordt eindelijk broer. Kom maar op met de baby kamer. Alleen hoe zou ik mijn 2^e kind noemen.. dat blijft nog even moeilijk. Ik voel me heerlijk!

the 1990s, the prevalence of *S. pneumoniae* carriage in the nose of young children in day care centres has been reported to be 100% [11].

There are a number of reasons why the carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high. First, the young children in day care centres are in close contact with each other and with staff. Second, the young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. Third, the young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres. Fourth, the young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

The carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high because of the high density of young children in day care centres. The young children in day care centres are often in close contact with each other and with staff. The young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. The young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

The carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high because of the high density of young children in day care centres. The young children in day care centres are often in close contact with each other and with staff. The young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. The young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

The carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high because of the high density of young children in day care centres. The young children in day care centres are often in close contact with each other and with staff. The young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. The young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

The carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high because of the high density of young children in day care centres. The young children in day care centres are often in close contact with each other and with staff. The young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. The young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

The carriage of *S. pneumoniae* in the nose of young children in day care centres may be high because of the high density of young children in day care centres. The young children in day care centres are often in close contact with each other and with staff. The young children in day care centres are often in contact with other children in their homes. The young children in day care centres are often in contact with other children in their day care centres.

